

**ДЕПАРТАМЕНТ ОСВІТИ І НАУКИ ОДЕСЬКОЇ
ОБЛАСНОЇ ДЕРЖАВНОЇ АДМІНІСТРАЦІЇ
КОМУНАЛЬНИЙ ЗАКЛАД ВИЩОЇ ОСВІТИ
«ОДЕСЬКА АКАДЕМІЯ НЕПЕРЕРВНОЇ ОСВІТИ
ОДЕСЬКОЇ ОБЛАСНОЇ РАДИ»**

Кафедра педагогіки та освітнього менеджменту

**Кваліфікаційна робота
«РОЗВИТОК ТВОРЧИХ ЗДІБНОСТЕЙ УЧНІВ ПІДЛІТКОВОГО
ВІКУ НА УРОКАХ ІСТОРІЇ»**

Development of creative abilities of adolescent students in history lessons

на здобуття ступеня вищої освіти «магістр»

Виконала: здобувачка вищої освіти
другого (магістерського) рівня
спеціальності 011 Освітні, педагогічні
науки

Освітньо-професійної програми
«Педагогіка середньої освіти»

Железогло Світлани Василівни

Науковий керівник: доктор педагогічних
наук, доцент

Кравчук Оксана Володимирівна

Рецензент:

Недова Валентина Афанасіївна

Рекомендовано до захисту:
протокол засідання кафедри педагогіки
та освітнього менеджменту

№ _____ від _____

Завідувачка кафедри

_____ Неля КУЗНЄЦОВА

Захищено на засіданні ЕК

протокол № _____ від _____

Оцінка _____ / _____ / _____

(за національною шкалою, шкалою ECTS, бали)

Голова ЕК

_____ Тетяна ОСИПОВА

Одеса – 2024

АНОТАЦІЯ

У кваліфікаційній роботі розглянуто теоретичні підходи до визначення творчих здібностей, а також методи їх розвитку. Проведено діагностику творчих здібностей учнів підліткового віку на початку та в кінці дослідження.

Виокремлено особливості розвитку творчих здібностей учнів підліткового віку на уроках історії. Описано логіку та етапи дослідження, окреслено методики реалізації емпіричного дослідження.

На основі аналізу в роботі здійснили теоретичні проблеми розвитку творчих здібностей учнів підліткового віку на уроках історії.

Під час виконання практичної роботи організували, здійснили та опрацювали результати емпіричного дослідження, сформулювали практичні значення учнів підліткового віку на уроках історії.

Ключові слова: урок історії, творчі здібності, підлітки, дослідження.

ABSTRACT

The qualification work examines theoretical approaches to the definition of creative abilities, as well as methods of their development. Diagnostics of the creative abilities of teenage students were carried out at the beginning and at the end of the study.

Peculiarities of the development of creative abilities of adolescent students in history lessons are highlighted. The logic and stages of research are described, the methods of empirical research are outlined.

On the basis of the analysis, theoretical and empirical problems of the development of creative abilities of adolescent students in history lessons were carried out in the work.

During the implementation of practical work, the results of empirical research were organized, carried out and processed, the practical meanings of adolescent students in history lessons were formulated.

Keywords: history lesson, creativity, teenagers, research.

ЗМІСТ

ВСТУП	4
РОЗДІЛ I. ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ РОЗВИТКУ ТВОРЧИХ ЗДІБНОСТЕЙ УЧНІВ ПІДЛІТКОВОГО ВІКУ НА УРОКАХ ІСТОРІЇ..7	
1.1. Поняття про творчі здібності у педагогіці	7
1.2. Специфіка підліткового віку у розвитку творчих здібностей ..	11
1.3. Особливості розвитку творчих здібностей учнів підліткового віку на уроках історії.....	22
Висновки до першого розділу	34
РОЗДІЛ II. ОРГАНІЗАЦІЯ ТА ЗДІЙСНЕННЯ ЕМПІРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ	36
2.1. Організація та логіка дослідження	36
2.2. Методики реалізації емпіричного дослідження	40
Висновки до другого розділу	46
РОЗДІЛ III. ПРАКТИЧНІ АСПЕКТИ РОЗВИТКУ ТВОРЧИХ ЗДІБНОСТЕЙ УЧНІВ ПІДЛІТКОВОГО ВІКУ НА УРОКАХ ІСТОРІЇ	48
3.1. Аналіз результатів емпіричного дослідження	48
3.2. Методичні рекомендації з розвитку творчих здібностей учнів підліткового віку на уроках історії.....	51
Висновки до третього розділу	677
ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ	69
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	72

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. У сучасній школі затребуваний учень творчий, інтелектуально розвинений, що вміє самостійно здобувати знання, пристосовуватися до змін, що постійно змінюються в соціумі, здатний застосовувати отримані знання на практиці, вирішувати проблеми, що виникають, використовуючи раціональні та нестандартні шляхи. У свідомості сучасної людини ідея творчості пов'язана з ідеєю прогресу, а також постійним підвищенням культурного та соціального престижу творчої діяльності. Творчість передбачає глибокий особистісний процес, не схильний до стандартизації, де індивід виступає у ролі як об'єкта, так і в ролі суб'єкта самореалізації і саморозвитку.

Проблема розвитку творчого потенціалу підлітків досить ґрунтовно висвітлювалась у наукових дослідженнях психологів (Л. Алексеєва, І. Бех, Н. Карпенко, Н. Бібік, Н. Будій тощо), педагогів (І. Богданова, А. Бойко, В. Калошина, О. Муляр, М. Окса тощо) та ін. Питання формування та розвитку творчих здібностей особистості студіювали Л. Міщиха, Л. Вороніна, І. Гавриш та ін. Особливості та специфіку розвитку творчих здібностей у процесі навчання висвітлювали М. Роговенко, О. Мороз, Н. Гузій та ін.

Незважаючи на те, що існує певна кількість робіт, які присвячені вивченню розвитку творчих здібностей учнів, нами не було виявлено комплексного аналізу розвитку творчих здібностей учнів підліткового віку на уроках історії. Проте, незважаючи на достатню увагу вчених до даної проблеми, комплексний розвиток інтелектуально-логічних, інтелектуально-евристичних та комунікативно-творчих здібностей учнів старших класів у процесі навчання історії досі не був предметом спеціального наукового дослідження.

Таким чином, об'єктивні потреби розвитку історичної освіти України, практика навчання історії в загальноосвітній школі, а також теоретична нерозробленість зазначеної проблеми обумовили вибір та актуальність теми «*Розвиток творчих здібностей учнів підліткового віку на уроках історії*».

Об'єкт дослідження – навчання історії в середніх класах загальноосвітньої школи.

Предмет дослідження – процес розвитку творчих здібностей учнів підліткового віку на уроках історії.

Мета роботи – здійснити теоретичний та емпіричний аналіз проблеми розвитку творчих здібностей учнів підліткового віку на уроках історії.

На основі мети сформульовано такі **завдання дослідження**:

1. Дослідити понятійно-категоріальний апарат дослідження.
2. Виокремити особливості розвитку творчих здібностей учнів підліткового віку на уроках історії.
3. Описати логіку та етапи дослідження.
4. Окреслити методики реалізації емпіричного дослідження
5. Організувати, здійснити та опрацювати результати емпіричного дослідження.
6. Сформулювати практичні значення учнів підліткового віку на уроках історії.

Методи дослідження: аналіз психолого-педагогічної, методичної літератури з теми дослідження; синтез та структурування даних, отриманих при теоретичному аналізі, бесіда, анкетування, тестування, опитування, спостереження, теоретичні значення, практичні значення тощо.

Апробація результатів дослідження. Теоретичні положення дослідження були предметом обговорень на Третій регіональній науково-

практичній конференції здобувачів вищої освіти та молодих науковців «Актуальні проблеми педагогічної науки в ХХІ столітті» 17 жовтня 2023 р.

Публікації за темою дослідження: Железого С.В. Розвиток творчості учнів на уроках історії шляхом застосування нестандартних форм навчання: зб. тез доп. третьої наук. практ. конф., м. Одеса, 2023 р. С. 13-15.

Обсяг і структура роботи: загальний обсяг кваліфікаційної роботи становить 80 сторінок. Робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків до кожного розділу, загальних висновків, списку використаних джерел з 59 найменувань, таблиці, діаграми, рисунки.

РОЗДІЛ I. ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ РОЗВИТКУ ТВОРЧИХ ЗДІБНОСТЕЙ УЧНІВ ПІДЛІТКОВОГО ВІКУ НА УРОКАХ ІСТОРІЇ

1.1. Поняття про творчі здібності у педагогіці

Сьогоднішні умови життя вимагають від людей бути творчими особистостями, що здатні орієнтуватись, приймати рішення та працювати, а також використовувати нові підходи, ідеї та рішення. Проблема розвитку творчих здібностей особи є однією з центральних в педагогіці, оскільки прогрес суспільства – це шлях постійної творчості, додання стереотипів і вироблення нових, нестандартних, часто несподіваних ідей, оригінальних підходів і шляхів до їх втілення. Одним з головних педагогічних завдань при цьому є виховання людини, здатної акумулювати і творчо переосмислювати набутий досвід, досягнення людства в науці, культурі, мистецтві, розвивати технології. Навчання у сучасній школі має забезпечувати оптимальні передумови для самореалізації особистості школяра, розкриття усіх закладених у ній природних задатків, здатності до свободи, відповідальності й творчості. Творча діяльність школяра підвищує його залученість у навчальний процес, сприяє успішному засвоєнню знань, стимулює інтелектуальні зусилля, упевненість у собі, виховує незалежність поглядів. Науковці аналізують поняття творчих здібностей як психологічних особливостей дитини, розвиток яких сприяє оволодінню певною діяльністю.

Проблема розвитку творчих здібностей особи є однією з центральних в педагогіці, оскільки прогрес суспільства – це шлях постійної творчості, додання стереотипів і вироблення нових, нестандартних, часто несподіваних ідей, оригінальних підходів і шляхів до їх втілення. Одним з головних педагогічних завдань при цьому є виховання людини, здатної акумулювати і творчо переосмислювати набутий досвід, досягнення

людства в науці, культурі, мистецтві, розвивати технології. Особистість може самореалізуватися та адаптуватися до життя в суспільстві, розпоряджатися потенціалом особистісних ресурсів завдяки дієвим, продуктивним знанням і творчим можливостям. Саме тому в центрі уваги сучасного загальноосвітнього навчального закладу є турбота про розвиток і формування творчої, всебічно розвиненої особистості.

Творчість – це процес створення нового, що об'єктивно здійснюється у природі або людині. Продуктами творчості є відкриття, винаходи, нові художні образи, твори [10, с.201]. Науковці зазначають, що уявлення про «творчі здібності» має глибоке коріння не тільки в повсякденній свідомості людей, але й культурі. В історії людської думки проблема творчих здібностей є однією з найдавніших. Протягом усього історичного періоду розвитку науки уявлення про творчі здібності істотно змінювалися [15, с.112].

Творчі здібності властиві кожному, проте рівень їх розвитку залежить від індивідуальних особливостей, середовища, в якому опинився індивід, виховних впливів і особисто вихованця [8].

У науковій літературі поняття творчих здібностей застосовується як характеристика особистості та її діяльності. А поняття «творчість» характеризується активністю, що розкриває її особливості, та відзначається як активність у процесі творчості. І. Демченко зазначає: «якщо активність характерна риса особистості, то творча активність – характеристика творчої особистості, яка не змогла б актуалізувати свій творчий потенціал, реалізувати його у творчій діяльності без поштовху творчої активності» [15, с. 112]. На думку Н. Гурець, «творчість – це діяльність людини, спрямована не тільки на творення нових за змістом та формою матеріальних та духовних цінностей, але й на розвиток самої особистості. Творчість забезпечується посиленою діяльністю особистості,

тобто її цілеспрямованою активністю. Творчість – похідне інтелекту, заломленого через мотиваційну структуру» [14, с.21].

Дослідниця С. Парфілова наголошує на творчих здібностях як на «сталій і водночас динамічній інтегративній особистісно-діяльній характеристиці, що спрямовує людину на перетворювальну діяльність та забезпечує творчий рівень цієї діяльності завдяки єдності двох основних структурних елементів: творчо орієнтованої мотиваційної сфери та задатках, які є своєрідним підґрунтям творчої активності» [32, с. 99].

С. Доценко на підставі опрацювання наукових праць виокремила такі напрями у визначенні творчих здібностей:

1) творчі здібності визначаються за рівнем інтелектуального розвитку, як основний їх структурний компонент є проблемність мислення, яка виражається у відкритості дитини новому, у пошуку невідповідностей і протиріч, у власній постановці питань і проблем. Методами дослідження творчих здібностей є проблемні ситуації;

2) здібності розуміють як «виявлення нового в постановці і розв'язанні проблем»;

3) творчі здібності визначаються як загальні здібності із перетворення колишнього досвіду, творчість протиставляється діяльності, й особливий акцент ставиться на активності несвідомого, як взаємодія активного домінуючого несвідомого з пасивною, субдомінантною свідомістю;

4) творчі здібності розуміють як інтегральну якість особистості, що об'єднує інтелектуальний і особистісний компоненти, творчі здібності оцінюються за здатністю дитини «виходити за рамки необхідного», за проявом інтелектуальної активності в діяльності [20, с.74].

С. Доценко формулює таке визначення: «Творчі здібності – синтез індивідуально-психофізіологічних особливостей особистості і нових якісних станів (змін у мисленні, сприйнятті, досвіді життєдіяльності,

мотиваційній сфері), що виникають у процесі нової для індивіда діяльності (у процесі розв'язання нових проблем, завдань), що веде до її успішного виконання або появи суб'єктивно / об'єктивно нового продукту (ідеї, предмета, художнього твору і т. д.)» [20,с.74].

О. Протас зауважила, що виховати школярів із високим творчим потенціалом – завдання педагога. В майбутньому такі школярі здатні приймати рішення, генерувати нові ідеї, знаходити вихід в мінливих, не завжди комфортних обставинах. Вивчення і розвиток здібностей, які лежать в основі процесу оволодіння знаннями є одним із основоположних напрямів підвищення ефективності навчання в загальноосвітньому навчальному закладі. Досліджуючи засоби оптимізації розумового розвитку учнів, потрібно приділяти більше уваги створенню умов для своєчасного виявлення і розвитку їхніх здібностей, творчого потенціалу особистості, а також формування творчого ставлення до світу і себе [38, с.26].

Існують різні підходи до поняття «творчі здібності». Найбільш поширеним є підхід, відповідно до якого творчі здібності розглядаються як синтез властивостей особистості, що обумовлений відповідним рівнем певного виду творчої діяльності та передбачає отримання нових результатів цієї діяльності. Деякі науковці сходяться на тому, що творчі здібності є, перш за все, індивідуально-психологічною характеристикою особистості, яка відповідає вимогам творчої діяльності, забезпечує її успішне виконання й передбачає створення оригінального, нового продукту. При цьому важливим є напрями розвитку творчих здібностей учнів [38, с. 26].

Творчі здібності визначають як індивідуально-психологічні здібності людини, що відповідають вимогам творчої діяльності і є умовою її успішного виконання та пов'язуються з створенням нового, оригінального продукту, з пошуком нових засобів діяльності тощо [38, с. 26]. Сучасна

теорія здібностей особистості суперечливо трактує окремі аспекти про структуру здібностей та взаємозалежність між здібностями та задатками (нахилами).

1.2. Специфіка підліткового віку у розвитку творчих здібностей

Для нашого дослідження потрібно виділити вікові особливості підлітків. Візьмемо за основу класифікацію, запропоновану Л. Міцихою. Вона називає такі вікові особливості:

- потреба у гідному становищі у колективі однолітків, у ній;
- підвищена стомлюваність;
- прагнення обзавестися вірним другом;
- прагнення уникнути ізоляції, як у класі, так і в малому колективі;
- підвищений інтерес до питання про «співвідношення сил» у класі;
- прагнення відмежуватися від всього підкреслено дитячого;
- відсутність авторитету віку;
- огида до необґрунтованих заборон;
- сприйнятливність до промахів вчителів;
- переоцінка своїх можливостей, реалізація яких передбачається у віддаленому майбутньому;
- відсутність адаптації до невдач;
- відсутність адаптації до положення «гіршого»;
- тенденція вдаватися до мрій;
- страх осквернення мрії;
- яскраво виражена емоційність;
- вимогливість щодо відповідності слова справі;
- підвищений інтерес до спорту;

- захоплення колекціонуванням, захоплення музикою та кіномистецтвом [25].

Безумовно, кожна з перерахованих особливостей віку підлітків має більший чи менший вплив на розвиток дитини. Наскільки суттєвим і значущим буде цей вплив, визначається у кожного підлітка індивідуально, а також залежить і від інших факторів.

Розглянемо докладніше деякі вікові особливості підлітків. На даному етапі розвитку відбувається різка ломка психіки, яка отримала всім відому назву – «підліткова криза». Навчальна діяльність не надає того впливу підлітка, що вона мала у попередній період. Провідною діяльністю стає спілкування з однолітками – інтимно-особистісне спілкування, відбувається психологічне віддалення від дорослих, і, як наслідок, – часті конфлікти [25, с.193].

Психологічно підлітковий вік украй суперечливий, він характеризується максимальними диспропорціями у рівні та темпах розвитку. У дітей виникає відчуття дорослості, яке виявляється у тому, що рівень домагань передбачає його майбутнє становище. Саме на цьому ґрунті у підлітка виникають певні вікові конфлікти з батьками, освітянами та навіть самим собою. Безумовно, значною мірою це пояснюється тим, що підліток перебуває на роздоріжжі: він уже не дитина, але ще й не дорослий [25, с. 194].

Наступна вікова особливість підлітків, яку слід зазначити, – підвищена стомлюваність. Так, Л. Фортова причини виникнення цієї проблеми бачить у фізіологічних особливостях розвитку організму підлітка [43]. Саме в цьому віці відбувається все більше витрачання енергії, що тягне за собою певні наслідки. Внаслідок чого навіть невеликі навантаження призводять до перевтоми та перенапруги організму.

Характерною рисою цього віку є переживання підлітками неуспіху в оволодінні різними навчальними предметами. Неуспіх, як правило,

викликає у учнів бурхливі негативні емоції та небажання виконувати важкі завдання. І навпаки, сприятлива ситуація у навчанні – ситуація успіху, яка забезпечує підліткам емоційне піднесення. «Баžання добре вчитися, – стверджує В. Сухомлинський, – приходить лише разом із успіхом у навчанні. Інтерес до вчення виникає лише тоді, коли є натхнення, що народжується від успіху в оволодінні знаннями» [2, с. 417].

Важливо відзначити таку вікову особливість підлітків, як здатність учнів до самостійного придбання знань та умінь самостійної роботи. Вони пов'язані з усією пізнавальною діяльністю учня: отримання нових знань, виконання різних навчальних практичних завдань, виділення в матеріалі, що вивчається суттєвого, встановлення взаємозв'язку між старим матеріалом і знову вивченим.

Якщо говорити про увагу, то у підлітків вона поступово набуває характеру організованих, регульованих та керованих процесів. Увага як таке не є особливим пізнавальним процесом. Воно супроводжує сприйняття, мислення, пам'ять і постає як здатність їх організації. Підлітки стають винахідливими, сприйнятливими, здатними до аналізу.

Слід також згадати і про значне збільшення обсягу пам'яті, що відбувається не лише за рахунок найкращого запам'ятовування матеріалу, а й логічного осмислення. Посилюється прагнення домагатися розуміння того, що треба запам'ятати, і відтворювати своїми словами, роблячи у своїй необхідні узагальнення. Кожен підліток має різні властивості пам'яті: один відразу може відтворити те, що запам'ятав – інший зробить це через якийсь час.

Важливість підліткового віку визначається і тим, що в ньому закладаються основи та визначаються основні напрямки розвитку моральних та соціальних установок особистості. Відбувається процес формування самосвідомості. Комунікативна діяльність стає провідною. Підліток отримує необхідні знання життя, спілкуючись, насамперед, зі

своїми однолітками. Безперечно, що для підлітка є важливою думка про нього групи, в якій він перебуває.

Охарактеризувавши найбільш значні вікові особливості підлітків, ми приходимо висновку у тому, що у цьому віці у розвитку особистості проглядаються деякі особливості дітей цього віку, які сприяють розвитку творчих здібностей. Розглянемо вплив вікових особливостей підлітків безпосередньо в розвитку творчих здібностей.

Теоретичне мислення, що продовжує розвиватися у віці, дає можливість підліткам користуватися гіпотезами під час вирішення творчих завдань. У підлітків при вирішенні нових завдань з'являється можливість вибору оригінальних рішень. Цю домінанту у розвитку психіки інтелектуальної сфері виділяє Н. Бібік [7]. Підліток може знаходити різні можливості застосування абстрактних правил на вирішення завдань, що свідчить про можливість розвитку здібностей до перенесення досвіду.

Опанування підлітком такими розумовими операціями, як класифікація, аналогія та узагальнення сприяє розвитку здатності до зближення понять, що дає можливість аналізувати різні явища та знаходити спільне у віддалених поняттях. Безперечно, саме розвиток теоретичного рефлексивного мислення дозволяє дати високу якість аналізу абстрактних ідей.

Не викликає сумнівів той факт, що успішний розвиток творчих здібностей неможливий без уяви. Саме воно відповідає за те, як у реальному житті з'являтимуться ті чи інші продукти творчої уяви (результати роботи уяви). Саме тому уяві приділяється одна з головних ролей у розвитку творчих здібностей. Про це у своїх роботах говорять багато вчених.

Так, на думку Н. Бібік, уява підлітка, «звичайно, менш продуктивно, ніж уяву дорослої людини, але вона багатша за фантазію дитини» [7, с. 5]. У зв'язку з підвищенням інтелектуального розвитку підлітка

прискорюється та уяви. Зближуючись з теоретичним мисленням, уява дає активний імпульс розвитку творчих здібностей. Н. Бібік зазначає існування двох ліній розвитку уяви у підлітковому віці [7, с. 3]. По першій лінії підліток прагне досягнення творчого результату (побудова моделі літака тощо). Ця лінія властива далеко не всім підліткам.

По другій лінії розвитку уяви вважається, що підлітки використовують можливості своєї творчої уяви для того, щоб отримати задоволення від процесу фантазування, що в деякому сенсі нагадує дитячу гру. Почуття, емоції та бажання, які наповнюють підлітка, виявляються у вигаданій ситуації. У своїх фантазіях підліток краще розуміє себе і свої бажання, вперше починає представляти своє майбутнє життя.

Вчені також відзначають істотні зміни у розвитку уяви у підлітків, вважаючи, що під впливом абстрактного мислення уява перетворюється на фантазійну сферу. Говорячи про фантазії підлітків, І. Богданова припускає, що «вона звертається в нього в інтимну сферу, яка ховається зазвичай від людей, яка стає виключно суб'єктивною формою мислення, мислення виключно для себе». Наприклад, М. Биць віддає уяві чільну роль у структурі художніх творчих здібностей [8].

Однією з важливих вікових особливостей підлітків є прояв самостійності, ініціативи та завзяття, які можуть вплинути на розвиток творчих здібностей. Так, Д. Десятов вважає, що для підлітків особливо цікаві такі види та форми діяльності, в яких необхідний прояв завзятості, самостійності та активності. Діти у віці починають виявляти власну ініціативу у тих видах занять, у яких передусім підкорялися вимогам старших. У підлітків спостерігається прагнення самостійності у висловлюваннях. Часто таке бажання призводить до того, що «учні вже не хочуть здобувати знання у готовому, розжованому вигляді» [14]. Подібне прагнення – найбільш сприятлива особливість для розвитку творчої

активності дітей, спрямованості на творчість нерідко яскраво проявляються у підлітків у процесі навчальної діяльності.

Безумовно, важливими у розвиток творчості є такі вікові особливості підлітків, як пізнання себе, своїх якостей, потреба оцінки себе із боку, власного «Я» («Я-концепція»). Для підлітків важливо як знати, які вони є насправді, а й наскільки значущі їх індивідуальні особливості оточуючих, як їх творчість оцінюється оточуючими. Отже, ці вікові особливості ведуть як до формування в дитини власного ставлення себе, до навчальної діяльності, до особистого розвитку та творчості. Уявлення про особисте «Я» формує критичне ставлення підлітка до власної творчості, до його результатам, до своїх можливостей, що є важливим чинником у розвитку творчих здібностей [5, с. 65].

Негативним у разі є той момент, що крім реального «Я» – уявлення себе справжньому, «Я-концепція» включає у собі «Я» ідеальне – уявлення у тому, яким хочеться чи треба бути.

У результаті може статися так, що розрив, що переживається підлітком, між ідеальним чином, до якого прагне дитина або який, як йому здається, вже досягнутий, і дійсним своїм становищем призводить до невпевненості в собі. Наслідком є зниження ефективності розвитку творчих здібностей. Адже для того щоб здатність розвивалася, необхідно реалізувати існуючий рівень можливостей. При невпевненості у собі, власних силах і можливостях падає рівень самооцінки, отже, у підлітка зникає прагнення розвитку творчості.

Однак виділяють ще одну важливу вікову особливість розвитку особистості підлітків, яка проявляється у процесі навчання – це «переміщення центру уваги учнів із вчителя на товаришів за класом», яка означає, що типом провідної діяльності підлітків, якої, за визначенням І. Бех, стає інтимно-особистісне спілкування [5, с. 66]. З цього випливає, що підлітки спілкуються під час творчої діяльності та за допомогою

результатів своєї творчої діяльності, що у свою чергу сприятливо впливає на розвиток творчого потенціалу підлітків.

Спрямованість на результат – одна з найважливіших умов продуктивності та повноцінності творчого процесу. Нерідко підліток випереджає результати діяльності. Це передбачає розвиток творчої здібності до передбачення, основою якої Дж. Гілфорд поставив таку високу психічну функцію, як уяву.

Серед протиріч, що виникають у зв'язку з особливостями розвитку психіки підлітка, відзначимо прагнення підлітків у всьому бути схожим на однолітків. У водночас спостерігається бажання виділитися групи ровесників, що проявляється у прагненні підлітків до визнання значимості їхньої творчості оточуючими.

На жаль, не завжди реальна оцінка значущості творчості підлітків збігається з бажаною. Це може призвести до завищеної або навпаки заниженої оцінки значущості своєї творчості. У результаті підлітки часто не висловлюють власної думки, не діляться творчими ідеями і не реалізують їх, не показують продукти своєї творчості оточуючим. Виникнути така ситуація може і тому, що підлітки часто не хочуть виділятися із загальної маси.

Таким чином, розгляд вікових особливостей підлітків дозволяє визначити низку особливостей, що впливають на процес розвитку творчих здібностей у дітей даного віку, та зробити наступні висновки:

1) сам процес розвитку особистості підлітків – це, можна сказати, процес залучення до культури, самі особливості якого відводять у ньому значної ролі творчу діяльність дитини;

2) головним новоутворенням є становлення «Я-концепції» підлітка, відчуття власної індивідуальності, що виникає з почуття дорослості. Відношення підлітка до власної творчості, напрямок розвитку творчих здібностей та результат творчості визначаються в кожній

конкретній ситуації особливостями протікання самого творчого процесу;

3) в результаті становлення «Я-концепції» у підлітків можлива поява різних протиріч, які можуть негативно вплинути на розвиток творчого потенціалу через занижену оцінку себе та своєї творчості, невпевненість у власних силах та можливостях;

4) розвиток теоретичного рефлексивного мислення визначає особливу успішність розвитку таких творчих здібностей, як: пильність у пошуках проблем, гнучкість мислення, здатність до перенесення досвіду, зближення понять;

5) уява виходить на новий рівень розвитку: тепер вона має продуктивніший характер, ніж у дитинстві, але часто стає суб'єктивною формою мислення;

6) типом провідної діяльності є інтимно-особистісне спілкування, що визначає характер індивідуальної творчості підлітка, а також спрямованість творчості на результат;

7) протиріччям, що виникають у цьому віці та впливає на розвиток творчих здібностей, є прагнення підлітків до соціальної мімікрії і водночас бажання виділитися у групі однолітків, що, у свою чергу, знижує ефективність творчої діяльності;

8) підлітковий вік характеризується зростанням пізнавальної активності, розширенням інтересів та можливостей. Інтелектуальні процеси вдосконалюються: сприйняття стає вибіркоким і цілеспрямованим, покращується увага, запам'ятовування та відтворення набувають смислового характеру, збільшується обсяг пам'яті, перебудовується мислення;

9) виникають глибокі, дієві, стійкі інтереси. Формуються та яскраво виявляються здібності до тих чи інших видів творчої діяльності.

Творчі здібності підлітка, як і інші навички, розвиваються через диференційовані педагогічні форми та методи в контексті, насамперед особистісно-орієнтованого та діяльнісного підходів. Підлітковий вік – це унікальний період у становленні особистості. Тому одне із завдань вчителя, на наш погляд, полягає у підтримці та розвитку творчих здібностей підлітка засобами включення до уроків історії диференційованих навчальних форм, спрямованих на акцентування уваги кожного, хто навчається на навчальному процесі, наукової сміливості, саногенної вітальної стратегії, оригінальності суджень, формування історичного глосарію та сприяння розвитку вибору нестандартного творчого підходу до запропонованого для вирішення проблемного завдання, змодельованого вчителем.

Н. Карпенко у своїй статті «Зміст та структура творчого потенціалу особистості» визначає, що для розвитку творчості необхідно залучати учнів та до її соціально детермінованої діяльності у її творчій формі. Соціальна творчість – це процес, спрямований на поліпшення та створення нових форм, які були б краще та якісніше ніж соціальні відносини та життя суспільства. Соціальна творчість може бути спрямована на диференційовані форми життя. Наприклад, у межах вивчення історії вкрай корисно як активне вивчення предмета, а й пасивне споглядання реально існуючих історико-культурних пам'яток, археологічних ресурсів.

Велике значення набуває формування соціокультурної толерантності, що розуміється І. Бех як активна форма комунікації між підлітком та іншою людиною для пошуку істини. Таким чином, включення етнічності, волонтерської діяльності до історичної парадигми сприятиме різноаспектному пізнанню історичного предмета, підвищенню уваги та інтересу до вивчення історичної проблематики та її творчого осмислення підлітком [18, с. 58].

На наш погляд, головним фактором, який здебільшого визначає розвиток творчих здібностей підлітка, зміст та характер взаємовідносин підлітка з дорослими, а також позиція дорослого у цьому спілкуванні.

Важливу роль розвитку творчих здібностей підлітка грає реалізація їм своєї індивідуальності, оскільки розкриття творчих можливостей школяра залежить з його внутрішнього потенціалу, розуміння ним своїх здібностей, тобто свого «Я» у вигляді самосвідомості. Від того, як підліток сприйматиме себе, як оцінюватиме себе та свої можливості, залежить його успішність пристосування до умов навчання в основній школі. Саме школа має бути головним фактором, що забезпечує розвиток особистості учня, його творчого потенціалу, здатності до творчості взагалі.

Отримані нами при теоретичному аналізі дані дозволяють зробити такі висновки:

1. Формування особистості школяра здійснюється у цілісному навчально-виховному процесі навчального закладу.

2. Зростання всіх показників творчих здібностей дитини відбувається у період навчання у основному ланці школи. При цьому найбільше зростають показники швидкості, гнучкості, оригінальності. Втім, це можливо лише внаслідок їхнього постійного розвитку та під впливом сприятливих соціальних та психологічних умов, що забезпечують цей розвиток.

3. На зростання показників рівня творчих здібностей можуть вплинути: специфічність інформації, яку отримує дитина, обсяг знань зовнішнього (предметного) світу, власне продуктивний процес, а також взаємини з певною соціальною групою, рівень самосвідомості підлітка, його загальний психічний розвиток у дошкільному та шкільному віці .

4. Рівень творчих здібностей школяра визначається як психологічної, а й фізіологічної природою дитини.

5. Необхідною умовою розвитку творчого потенціалу підлітків в умовах навчального закладу є розробка комплексу методів визначення, вивчення, усвідомлення учнями з метою подальшого прогнозування їх досягнень. Складовими елементами процесу формування творчої особистості визначаються такі:

- віра в дар та творчі здібності кожного учня;
- всебічний розвиток школяра;
- глибина знань, сталість умінь та навичок як фундаменту творчості;
- види творчої роботи у школі;
- творчий підхід з боку вчителя.

6. Структурними елементами педагогічної системи формування творчої особистості може бути природа, співпереживання, творча думка (насамперед самостійна), творча робота.

7. У розвитку творчих здібностей школярів істотне значення набуває створення творчої атмосфери як удома, і у школі.

8. Активізація творчих здібностей школярів вимагає проведення спеціально організованої роботи. Реалізація цієї мети здійснюється завдяки впровадженню роботи з учнями 5-8 класів системи занять за спеціально розробленою корекційно-розвивальною програмою.

9. Доведено можливість та ефективність цілеспрямованого формування розумових операцій, розвитку творчих здібностей у підлітків шляхом вирішення ними відповідної системи корекційно-розвивальних завдань. Під формуванням розумових операцій розуміється вироблення певних умінь і навичок щодо використання законів мислення у пізнавальній та навчальній діяльності, а також вміння здійснювати перенесення прийомів мисленнєвої діяльності з однієї галузі знань до іншої, прогнозувати розвиток явищ та вміння робити висновки.

Розвиток творчих здібностей у підлітків потребує цілеспрямованого педагогічного супроводу. Особливої важливості ця проблема набуває у

контексті викладання гуманітарних дисциплін та включеності підлітка до їхньої проблематики. Підлітковий вік, як жодний інший, потребує супроводу формування конструктивних ідеалів, цінностей, які нерідко через прагнення сепарації підлітка від суспільно схвалюваних соціо-рольових форм поведінки. Найчастіше підліток, не включений у процес творчого осмислення світу, вибирає демонстративні, агресивні способи для вираження свого соціального протесту, своєї, не до кінця усвідомлюваної, усвідомлюваної, дорослості, відмовляючись відповідальності для отримання уявної свободи [22].

Педагог у такому освітньому середовищі виступає як наставник, тьютор, фасилітатор. Цифровізація в освітньому сегменті стимулює інтеграцію онлайн та офлайн-навчання, специфікацію педагогічних технологій, форм, методів та підходів. *Digital humanities* сьогодні є важливим інноваційним вектором розвитку в освіті школярів. Ми постулюємо, що результатом освоєння дисциплін гуманітарного профілю є певний рівень моральності, гуманізму, патріотизму, етичних, естетичних уявлень, екзистенційного розуміння буття та пов'язаних з ним процесів, наприклад, розуміння кордонів та норм [40, с. 203].

Таким чином, зростання явищ цифровізації – неоднозначний феномен в освіті, але для розвитку творчих здібностей у підлітків саме кіберінформаційне середовище створює унікальні можливості включення до міжнародних історичних проєктів, безпосереднє відвідування віртуальних музеїв світу, пізнання процесу цивілізаційного процесу не тільки за допомогою книги, але й через свою унікальну творчу уяву, фантазію, детерміновану системою знань історії, яка не має меж.

1.3. Особливості розвитку творчих здібностей учнів підліткового віку на уроках історії

Навчання та виховання обдарованої дитини – складна соціально-педагогічна проблема. Вчитель сучасної школи повинен знати головні методологічні положення, що відображають природу здібностей дитини, механізми їх функціонування та прояву. Структура чинників розвитку здібностей має стати основою моделювання власних програм вчителя, під час реалізації яких розвивається творчий потенціал учнів.

В Україні складається потреба у розвитку творчих здібностей у підростаючого покоління. Це пов'язано з переважаючим сьогодні проектним і особисто орієнтованим підходами в навчанні підлітків в освітній організації. Сучасний вчитель сьогодні не просто повинен дати дітям знання та навчити їх основам наук, а й закласти можливості для подальшої самореалізації, практичної навички творчої діяльності, осмислення соціокультурної та кіберінформаційної дійсності [1, с.8]. Змінюються позиції вчителя й учнів освітнього процесу. Із носія готових знань учитель перетворюється в організатора пізнавальної діяльності учнів, а останні стають рівноправними суб'єктами в навчанні. Водночас створюється та реалізується модель творчої особистості, яка не лише володіє навичками спілкування, розуміє історичний процес і правові явища, а й вміє самотійно працювати над розвитком власного інтелекту, культури й моралі, виявляє свій творчий потенціал, що є основою успішного подальшого професійного становлення особистості.

Творчі здібності формуються під час організації продуктивного пізнання. Відтак, модель процесу формування творчих здібностей має відповідати логіці продуктивного навчання. С. Доценко, аналізуючи технології формування творчої особистості, виводить наступний алгоритм продуктивного навчання: а) пізнання – знайомство з ідеєю, проблемою; сприйняття – зіставлення нового зі своїм досвідом, опрацювання інформації; засвоєння – зіставлення власного досвіду з досвідом довкілля, встановлення причинно-наслідкових зв'язків, перегляд нагромадженого,

наявних засобів, методів, бажання вдосконалити те, що вже існує; вплив – вибір засобів, методів нової дії, реалізація, порівняння результатів особистісного впливу [20, с. 117, 118].

Формування творчих здібностей у процесі вивчення історії має будуватися як процес розв'язання певних навчальних проблем, що вимагають від учнів відкриття нового за умови критичного ставлення до інформації та способів її інтерпретації. У сучасному світі до шкільної освіти висувають нові вимоги.

За визначенням Л. Алексєєвої, яка у статті «До питання, яким має бути урок історії в контексті вимог державного стандарту освіти», наголошує на тому, що значну увагу приділяють оновленню історичної освіти: використання нових форм уроку, зміна методики побудови уроку, розробка нових підручників тощо. Такий підвищений інтерес до цього предмета пояснюється тим, що історія є одним із найбільш значущих предметів у шкільній освіті, оскільки вона впливає на формування світогляду та громадянської позиції людини, її вміння орієнтуватися у суспільстві на основі історичного досвіду [1, с. 3].

Слід зазначити, що проблеми організації уроків історії у сучасній школі пов'язані з актуальними питаннями розвитку суб'єктності учнів, розвитку їхніх творчих здібностей. Сьогодні шкільний предмет «Історія» вживається з погляду ідеологічної, культурологічної та морально-патріотичної спрямованості. У зв'язку з цим постає питання: як провести сучасний урок історії по-справжньому цікавим та захоплюючим, так, щоб тільки діти відвідували уроки, не з інформацією про якісь особисті події, а й виявляли інтерес до навчальної дисципліни, так щоб урок історії сприяв розвитку творчих здібностей школяра.

Сучасний вчитель історії повинен як пояснювати новий матеріал, так й навчити дитину мислити, прищепити навички практичних дій, розвивати здібності дитини.

На думку О. Добржанського, організація якісного освітнього процесу передбачає розгляд серії занять, які відповідають наступним принципам:

- принцип індивідуалізації створення системи багатоступеневої підготовки учнів, які враховують виняткові особливості дітей, і дає можливість кожному школяру виявляти змогу отримання належних навичок знання;

- принцип можливості поєднання варіативної підготовки, що ґрунтується на обліку побажань та результатів, з можливістю оперативного, що реалізується в процесі навчання, зміни її векторів [15, с. 48-49].

Таким чином, проблема організації уроку історії відповідно до вимоги державного освітнього стандарту насамперед пов'язана з досягненням головної мети викладання історії в школі – розвиток та виховання особистості школяра, здатного до самовизначення та вироблення своїх ціннісних пріоритетів на основі осмислення історичного досвіду, що активно застосовує історичні знання у соціальній та навчальній діяльності. На думку М. Гавриш, вчитель, щоб досягти бажаного рівня підготовки учнів та реалізації поставленої мети може використовувати такі методи:

1. Використання активних форм пізнання (мозковий штурм, круглі столи, дебати, кейс-метод, дискусія, портфоліо, семінар, рольові ігри);
2. Використання проектної діяльності (дослідницька наукова діяльність);
3. Використання при поясненні матеріалу інформаційних технологій;
4. Використання рефлексії;
5. Застосування індивідуального підходу до учнів;
6. Використання диференційованих домашніх завдань;
7. Використання технологічної карти уроку [12].

Найбільш ефективним у формуванні творчих здібностей є інтерактивне навчання. Це спеціальна форма організації пізнавальної діяльності, яка побудована на постійній взаємодії учасників навчального процесу [20, с. 24]. В інтерактивному навчанні реалізується ідея співробітництва тих, хто навчає і тих хто навчається, учитель виступає як організатор цього процесу, консультант, навчає учнів конструктивній взаємодії, створює доброзичливу атмосферу, сприяє оздоровленню психологічного клімату на уроці, підвищує мотивацію учнів до навчання.

Головними у процесі такого навчання є учні, їх взаємодія та співпраця, результати їхньої спільної діяльності, наголошує О. Пометун [178]. Характерними рисами інтерактивного навчання вважають: побудову навчання як розв'язання серії взаємопов'язаних проблемних ситуацій; переважно групову форму роботи учнів на уроці; опору на особистий досвід; відкритість навчання, відсутність раз на завжди визначеного рішення; співробітництво різних рівнів (вчитель-група, вчитель-учень, учень-група, учень-учень); широкий зворотній зв'язок – учень бачить реакцію вчителя, може проконсультуватися в будь-який момент навчання; емоційне піднесення, розкутість; діалог – основний елемент навчання [15; 178].

На етапі формування необхідних умінь доцільно проводити ситуативне моделювання: рольові ігри, імітації, консалтинг, взаємонавчання, дебати, спільне вирішення проблеми на основі аналізу обставин та відповідної ситуації. Необхідно передбачити творче перенесення набутих знань та умінь у нові умови шляхом методу проєктів, етюдів, есе, портфоліо, презентації тощо. Такий підхід є особливо цінним у розв'язанні проблем формування творчих здібностей підлітків [30, с. 86].

Особливе значення для формування в учнів творчих здібностей має дослідницька робота. Формування системи пошукових і дослідницьких умінь та навичок творчої особистості сприяє розвитку високого рівня її

творчої активності, оскільки забезпечує постійну спрямованість особистості на подальшу пізнавальну та творчу діяльність. Кожний навчальний предмет знайомить учнів з основними досягненнями науки, яка складає його зміст, та з методами роботи науковців певної галузі. В історії це аналіз та інтерпретація джерел.

На наш погляд, їх використання на уроках історії сприяє формування базових для розвитку творчих здібностей: самостійного пошуку, переконливої аргументації, критичного аналізу тощо. Уважаємо, що отримані у процесі опрацювання історичних документів знання є «будівельним матеріалом» для створення задуму розв'язання пізнавального завдання. У роботі з навчальною інформацією в учнів формуються здатність застосовувати наявні знання та уміння для розв'язку завдань, оперувати ними як інструментом створення творчого продукту, розвивається здатність акумулювати та переосмислювати досвід виконання пізнавальних завдань. Звідси впливає особлива роль дослідницького навчання у формуванні творчих здібностей учнів у процесі навчання історії.

П. Мороз розглядає дослідницьку діяльність у двох контекстах: процесуальному (як спосіб пізнавальної діяльності), який спонукає учнів до створення оригінального навчально-значущого продукту, у процесі роботи над яким використовуються засвоєні знання, вміння та навички навчально-пізнавальної діяльності, здійснюється їх перенесення в нові умови, проводиться комбінування відомих способів діяльності чи створюється новий підхід до розв'язання проблеми; та змістовного цілеспрямовання особистості (як об'єкт засвоєння: від пошукового навчання – до навчання пошуку) – який розглядається, як форма зв'язку між внутрішнім світом учня, спрямованістю його потенціалу та зовнішнім світом і суспільством [30, с. 12].

Мислення сучасних підлітків через зміни цивілізаційних умов життя, зумовлених, наприклад, феноменом цифровізації, включенням норм та цінностей *deep net* у звичайне вітальне середовище, трансформується. Таким чином, ці процеси ініціюють перегляд форм, засобів, цілей та завдань сучасного навчання. Історія є унікальним предметом, що дозволяє інтегрувати смисли різних епох, поєднуючи воедино диференційовані світоглядні парадигми. У разі змішаного цифрового навчання бачимо можливості посилити розуміння історичної дійсності, змінити поєднання методів навчальної роботи, включаючи диференційовані педагогічні методи (*case study*, квести, дискусійний акваріум, дебрифінг тощо) [16]. Збільшення частки творчих проєктів під контролем вчителя під час роботи у фокус-групах під час уроків історії розвиває в підлітків *soft i hard skills*, що сприяє творчому осмисленню проблемного матеріалу.

Отже, творчість – це сума знань, а особлива спрямованість інтелекту, особлива взаємозв'язок між інтелектуальним життям особистості та проявом її сил у активної діяльності, в такий спосіб, творчість ініціює перенесення розуміння предмета на особистісно значимі рівні [35]. Система творчих завдань істотно впливає на мислення, мову, уяву, активність школярів. Важливо, щоб ці завдання носили розвивальний характер. Зорова наочність у сполученні зі слуховою, руховим і тактильним відчуттям допомагають дітям одержати уявлення про особливості того чи іншого предмета або теми. При цьому працюють такі механізми мислення, як аналіз, синтез, розвивається образна мова учнів, уява, мислення, порівняння. Творчі завдання сприяють розвитку бачення властивостей предметів і явищ.

Таким чином, під час уроків історії у підлітків здійснюється робота з презентаціями, проєктна діяльність, спрямована на формування навички роботи в команді, поглиблення в історичну парадигму через аналіз, синтез та створення унікальних, детермінованих історичною культурою суджень.

Використовуючи ці види діяльності, вчитель на уроках історії розвиває учнів та розширює межі розуміння професійної педагогічної (навчальної, позанавчальної) діяльності. Для вчителя, який виконує функції тьютора, фасилітатора, наставника з високим творчим потенціалом у професійній діяльності, буде більш характерним є застосування інноваційних технологій у своїй безпосередній роботі.

Сьогодні не можна бути педагогічно грамотним фахівцем без вивчення всього великого арсеналу освітніх технологій. Вчителю необхідно орієнтуватись у широкому спектрі сучасних інноваційних технологій, ідей, шкіл, напрямів. Найчастіше застосовуються технології навчання. Під навчанням розуміється новий, активно-діяльний спосіб навчання, що йде на зміну пояснювально-ілюстративному способу. Розвиток навчання сприяє вдосконаленню пізнавальних, творчих здібностей особистості.

Загальновідомо, що історія та суспільство знання є найважливішими предметами навчального плану освітніх установ з погляду морально-патріотичної, ідеологічної та культурологічної спрямованості. Тому, одним з головних завдань вчителя історії та загальне знання є якнайцікавіше, різноманітніше, змістовніше зробити свої уроки. Повноцінний зміст, багатий на факти і зв'язки (але без навантаження), при яскравому, емоційному викладі дає для розвитку прекрасну основу.

Розвиток навчання відбувається в зоні найближчого розвитку дитини. Зона найближчого розвитку – це можливість перейти від того, що дитина вміє робити самостійно, до того, що вона може, вміє робити у співпраці. Кожен предмет шкільної програми націлений виховання вищевказаних якостей. Історія, будучи предметом необхідними для успішного функціонування учнів у сучасному неідеальному світі, дають дуже багато можливостей для вільного, творчого, творчого процесу

навчання як для учнів, так і для вчителів. У разі, учні є безпосередніми суб'єктами процесу творчості.

Відповідно до думки зарубіжних та вітчизняних педагогів та психологів у формуванні творчих здібностей, пізнавальної активності, накопиченні суб'єктивного досвіду творчої пошукової діяльності учнів колосальне значення має навчальна діяльність.

Подані нижче вміння необхідно формувати в учнів для розвитку творчих здібностей:

- здатність до класифікації об'єктів та ситуацій з різних підстав;
- вміння встановлювати причинно-наслідкові зв'язки;
- виявляти взаємозв'язок та знаходити нові зв'язки між системами;
- складати прогноз та припущення;
- розпізнавати систему у розвитку;
- визначати протиріччя;
- виявляти протилежні ознаки об'єкта;
- оцінювати оригінальність мислення;
- звужувати поля для пошуку рішень;
- долати психологічну інерцію мислення;
- подумки перетворювати об'єкти відповідно до теми;
- представляти об'єкти у просторі;
- орієнтуватись у уявному просторі.

Усі перераховані вище вміння закладено основою продуктивного, довільного просторового уяви і системного діалектичного мислення.

Робота з розвитку творчих здібностей під час уроків історії має низку особливостей. Такі уроки мають унікальні відмінності, що сприяють надійному та технологічному навчанню підлітків використовувати основні інструменти теорії вирішення творчих завдань:

- уроки побудовані у вигляді системи завдань, що включають різні види творчої діяльності (вивчення об'єктів, подій, ситуацій, застосування та перетворення їх у новій якості);
- систематизація завдань залежить від тематики та рівня складності;
- визначено методи, необхідні підліткам під час виконання завдань залежно від їх типу та рівня складності;
- надано конкретні методичні рекомендації для організації творчої діяльності підлітків та за темами, що становлять особливу складність;
- містяться критерії результатів виконання завдань.

Отже, замість готових поурочних планів, що обмежують творчість педагога, пропонуються уроки, спрямовані на розвиток творчих здібностей та відповідають цілям навчання.

Грунтуючись на аналізі літератури були виділені такі вимоги до творчих завдань, як: завдання повинні містити проблемну ситуацію та протиріччя; умови мають відповідати заданим методам творчості; наявність різних способів вирішення завдань; завдання мають складатися з урахуванням актуального рівня розвитку; завдання мають враховувати вікові особливості підлітків.

Згідно з цими вимогами були складені впорядковані, взаємопов'язані творчі завдання, орієнтовані на створення, пізнання, використання та перетворення у новій якості явищ, ситуацій та об'єктів, націлені на розвиток творчих здібностей підлітків у навчанні історії.

Творчі завдання з історії складаються з цільового, змістовного, діяльнісного та результативного компонентів.

Серія уроків складається з тематичних груп завдань, спрямованих на реалізацію поставленої мети:

- пізнання історичних фактів,

- створення нових творчих історичних продуктів,
- перетворення на основі наявних історичних знань,
- новий погляд на історичні події

Творчі завдання характеризуються за складністю проблемних ситуацій, що містяться в завданнях, за складністю розумових операцій, що передбачають їх вирішення та за явними чи прихованими формами подання протиріч. Зміст системи завдань поділяється на рівні.

Завдання, які включають початковий рівень складності. Об'єктом цього рівня є певний предмет, явище чи ресурс. У творчих завданнях цього рівня міститься проблемна ситуація чи проблемне питання, пропонується застосувати метод вибору варіантів, або евристичні методи творчості, що використовуються для формування продуктивної просторової уяви та творчої інтуїції.

На наступному щаблі знаходяться *завдання другого рівня складності*, що базуються на продуктивній уяві, системному мисленні та нових методах творчості. У завданнях другого рівня під об'єктами приховано поняття система та ресурси системи. Завдання містять або розпливчасту проблемну ситуацію, або явну форму протиріч. Формування основ системного мислення є метою завдань другого рівня.

Завдання першого, високого рівня складності складаються з відкритих завдань, що містять приховані протиріччя. Високий рівень складності завдань розвиває го діалектичне мислення, керовану уяву, усвідомлене застосування евристичних та алгоритмічних методів творчості. Розвиток творчості підлітків, враховуючи обрану стратегію, передбачає певні зміни у навчальному процесі [48]:

1) систематична спільна творча діяльність підлітків, заснована на особистісно-діяльнісній взаємодії, сформована на пізнанні, перетворенні та використанні за новими об'єктів духовної та матеріальної культури, закономірним результатом якої стає отримання творчого продукту;

2) використання системних методів творчості, які сприяють просуванню учнів у формуванні творчих здібностей внаслідок накопичення досвіду під час вирішення ускладнених творчих завдань у складі серії уроків з історії;

3) діагностування творчих здібностей підлітків за наслідками навчання.

Підліткам під час уроків історії пропонуються такі творчі завдання:

- «Висвітли історичну подію за допомогою прийомів фантазування»;
- «Придумай історичну метафору за алгоритмом»;
- «Придумай нового героя, який змінив перебіг історичної події»;
- «Напиши вірш, казку, що описує історичну особистість чи подію»;
- «Створи декорації та костюми для історичної вистави» тощо.

Організовуючи особистісно-діяльнісну взаємодію педагога та підлітків у процесі творчої діяльності, необхідно поєднувати колективну та індивідуальну форму роботи. Це дає підліткам можливість обміну досвідом при постановці завдань, створює перспективи особистісного зростання та виходу новий творчий рівень, і навіть сприяє демонстрації нових варіантів вирішення завдань у межах колективної проблеми.

Для розвитку творчих здібностей учнів під час уроків історії можна використовувати такі технології: технологія евристичного навчання, технологія розвитку критичного мислення, технологія дебатів.

Методи та прийоми:

1. Прийоми, спрямовані на розвиток гнучкості мислення:

- «Обговорюємо домашнє завдання»;
- «Лови помилку!»;
- «Повторюємо з контролем».

2. Прийоми, спрямовані на розвиток пам'яті («Гра у випадковість»).

3. Прийоми, створені задля розвиток уважності (Гра «Так-ні»).

Настання інформаційної епохи, що виражається в масовій комп'ютеризації, впровадженні та розвитку новітньої інформаційної бази радикально змінило не лише цьому передачі знань, а й методи та прийоми навчання.

Супутні зміни відбуваються у всіх сферах суспільного життя, зачіпають інтереси та рід діяльності всіх мас людей. Не секрет, що не всі нововведення мають лише позитивні сторони. Все що пов'язане із системою освіти, зі школою зокрема, викликає небайдужі відгуки.

Вимога сьогодення – відповідність сучасним умовам та критеріям якості. Кожен шкільний предмет повинен дати учню частину необхідних знань і умінь, з допомогою яких і має знайти своє місце у житті. Необхідною рисою людини, що йде в ногу з часом, є її творче нутро, здатне в різних нелінійних умовах сучасного світу шукати і знаходити виходи.

Усьому вищезгаданому сприяє використання технології навчання, які націлені на гармонійне формування в людині творчих якостей. Для успішної реалізації цього завдання необхідно також вибрати супутні методи та підходи, які за грамотного та системного підходу можуть привести до найкращого результату.

У процесі викладання історії з використанням технології навчання та синергетичного підходу стають помітними індивідуальні, особистісні особливості до праці, навчання, розвитку кожного учня. Не всі можуть дійти рівня саморозвитку, але так чи інакше, всі учні значно покращують свої показники.

Висновки до першого розділу

У першому розділі були описані теоретичні аспекти розвитку творчих здібностей учнів підліткового віку на уроках історії. Аналіз

тлумачень базового творчі здібності засвідчив, що в педагогічній науці існують різні підходи до визначення його сутності: творчі якості особистості; творча активність; загальна здібність особистості, що забезпечує їй здатність до творчості; інтегральна якість, що включає цілі системи взаємопов'язаних якостей.

Розкрито понятійно-категоріальний апарат дослідження. Можна дійти висновку у тому, що активні методи застосування реалізують методи, змінюючи позицію з пасивно споживчої на активно перетворювальну. У результаті реалізації активних форм під час уроків акцент робиться на пріоритетних моментах: створення педагогом сприятливих умов для розвитку мотивації та експериментальної діяльності учнів; виникнення помірного емоційного фону, що відрізняється чуттєвим сприйняттям матеріалу.

Виділені особливості розвитку творчих здібностей учнів підліткового віку на уроках історії. Підліткам під час уроків історії пропонуються різноманітні творчі завдання. Організуючи особистісно-діяльнісну взаємодію педагога та підлітків у процесі творчої діяльності, необхідно поєднувати колективну та індивідуальну форму роботи. Це дає підліткам можливість обміну досвідом при постановці завдань, створює перспективи особистісного зростання та виходу новий творчий рівень, і навіть сприяє демонстрації нових варіантів вирішення завдань у межах колективної проблеми. Для розвитку творчих здібностей час уроків історії можна використовувати такі технології: технологія евристичного навчання, технологія розвитку критичного мислення, технологія дебатів.

РОЗДІЛ II. ОРГАНІЗАЦІЯ ТА ЗДІЙСНЕННЯ ЕМПІРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

2.1. Організація та логіка дослідження

З метою вивчення розвитку творчих здібностей учнів підліткового віку на уроках історії було вирішено провести емпіричне дослідження, метою якого стало визначення стану розвитку творчих здібностей підлітків. Дослідження проводилось на базі Вознесенської Другої гімназії з дошкільним відділенням та початковою школою Бородінської селищної ради Болградського району Одеської області (скорочено – Вознесенська Друга гімназія).

Організація емпіричного дослідження, як відомо, передбачає формування проблеми, мети, вибір методів, експериментальної та контрольної груп, проведення відповідних вимірювань, аналіз і математико-статистичну обробку результатів. При організації емпіричного дослідження ми дотримувались єдиних вимог щодо постановки мети, завдань, інтерпретації результатів визначення стану об'єкта до та після проведення дослідження, виявлення спрямованості впливу на нього експериментальних чинників.

Нами розроблено програму експерименту, в яку ми включили:

- вибір мети емпіричного дослідження;
- формулювання завдань дослідження;
- визначення етапів емпіричного експерименту;
- вибір бази емпіричного дослідження;
- вибір методів вимірювання, обробки результатів дослідження;
- синтез, аналіз та узагальнення результатів дослідження.

Дослідження розвитку творчих здібностей учнів підліткового віку на уроках історії може бути проведене за допомогою комплексного підходу, включаючи спостереження, анкетування та аналіз творчих робіт.

На початку проведення дослідження було підготовлено діагностичний інструментарій: складено та розмножено тексти для завдань, опитувальників та анкет. Застосовувались такі методи дослідження: теоретичний аналіз, синтез, узагальнення, педагогічне спостереження, анкетування, опитування, методи підрахунків.

При використанні анкет ми дотримувались таких вимог:

1. Відповідність запитань програмі дослідження та його завданням, підбір точних запитань, які найбільш повно відображають досліджуване явище.

2. Використання відкритих (які дозволяють респонденту висловити свою власну думку) і закритих (з обмеженим варіантом відповідей) запитань, надання достатнього простору для відповідей на закриті запитання. однозначність, конкретність формулювання запитань.

3. Попередня перевірка підготовленої анкети на невеликій кількості досліджуваних і внесення необхідних коректив у зміст анкети.

На цьому етапі були використані низка діагностичних методик: «Методика визначення творчих здібностей учнів» (Г. Девіс), методика діагностики особистісної креативності (Ф. Вільямс) та опитувальник «Визначення типів мислення та рівня творчих здібностей» (Дж. Брунер).

Дослідження розвитку творчих здібностей учнів підліткового віку на уроках історії було проведено в 7 класі Вознесенської Другої гімназії. У дослідженні взяли участь 26 учнів, з яких 14 осіб жіночої статі, 12 – чоловічої.

На першому етапі дослідження було проведено діагностику творчих здібностей учнів. За результатами діагностики було виявлено, що рівень творчих здібностей учнів на початку дослідження був середнім.

На другому етапі дослідження було проведено анкетування учнів. Анкета може містити такі питання, як:

- Які вам подобаються уроки історії?
- Що ви вважаєте найцікавішим на уроках історії?
- Чи хотіли б ви, щоб уроки історії були більш творчими?

За результатами анкетування було виявлено, що більшість учнів задоволені уроками історії, але хотіли б, щоб вони були більш творчими.

На третьому етапі дослідження було проведено опитування вчителів. За результатами опитування було виявлено, що вчителі вважають, що розвиток творчих здібностей учнів є важливим завданням навчання історії.

На четвертому етапі дослідження було розроблено систему уроків історії, спрямовану на розвиток творчих здібностей учнів. Система уроків включала в себе уроки з різних тем історичного циклу. На уроках використовувалися такі методи розвитку творчих здібностей учнів, як проблемне навчання, проектна робота, ігрові методи, метод творчих завдань, метод ситуативного моделювання, метод рефлексії.

На п'ятому етапі дослідження було проведено апробацію системи уроків. За результатами апробації було виявлено, що рівень творчих здібностей учнів на кінець дослідження значно підвищився. Учні стали більш активними, самостійно мислити, проявляти творчий підхід до виконання завдань.

На основі результатів дослідження було зроблено висновок, що система уроків історії, спрямована на розвиток творчих здібностей учнів, є ефективною. Вона дозволяє підвищити рівень творчого потенціалу учнів.

Для визначення розвитку творчих здібностей підлітків на уроці історії, нами було проведено ще дослідницьку роботу в 7 класі Вознесенської Другої гімназії на тему: «Історія України: від Київської Русі до козацької доби».

Мета дослідження: Визначити рівень розвитку творчих здібностей учнів підліткового віку на уроках історії; розвивати творче мислення та аналітичні здібності учнів, сприяючи їхньому критичному погляду на історичні події.

Обладнання: карта України, фотографії історичних пам'яток, канцелярські приладдя.

Хід дослідження полягав у наступному:

1. Учитель пропонує учням вибрати з підручника або на екрані будь-яку історичну подію або особистість з періоду Київської Русі або козацької доби.

2. Учні повинні підготувати презентацію про обрану тему. Презентація повинна включати в себе такі елементи:

- вступ, у якому міститься загальна інформація про тему;
- основна частина, у якій викладається фактичний матеріал про тему;

- висновок, у якому містяться висновки та узагальнення.

3. Презентації учнів оцінюються за такими критеріями:

- творчий підхід до виконання завдання;
- логічність викладу матеріалу;
- грамотність.

Результати дослідження можна оцінити за такими показниками:

- a) рівень творчого мислення учнів;
- b) рівень самостійності учнів у виконанні завдань;
- c) рівень критичного мислення учнів.

За результатами дослідження можна зробити висновок про те, наскільки ефективними є методи розвитку творчих здібностей учнів, які використовуються на уроках історії.

Ось ще кілька дослідів, які можна провести в 7 класі на уроці історії для визначення розвитку творчих здібностей підлітків:

- **Творче завдання:** учні повинні написати оповідання або вірш про будь-яку історичну подію або особистість.
- **Проектна робота:** учні повинні розробити історичний проект, наприклад, історичну карту, історичну модель або історичний макет.
- **Ігрові методи:** учні можуть грати в історичні ігри, наприклад, в історичні настільні ігри, історичні рольові ігри або історичні комп'ютерні ігри.

На власному прикладі доведено, що під час використання таких методів роботи з дітьми 7 класу Вознесенської Другої гімназії розвинулись творчі здібності учнів через створення альтернативних версій історичних подій, підвищився інтерес до предмету через залучення елементів творчості та власної активної діяльності.

Отже, вибір конкретного експерименту залежить від теми уроку, вікових та психологічних особливостей учнів, а також від методів розвитку творчих здібностей, які використовуються на уроках історії.

2.2. Методики реалізації емпіричного дослідження

Мета емпіричного дослідження на уроці історії полягає в отриманні фактичних даних, які дозволяють зробити обґрунтовані висновки про стан, тенденції та закономірності розвитку певного явища або процесу.

Об'єктом емпіричного дослідження на уроці історії може бути будь-яке явище або процес, пов'язаний з навчальним процесом:

- рівень навчальних досягнень учнів;
- ставлення учнів до історії;
- мотивація учнів до навчання;
- методи та форми навчання;
- діяльність учителя на уроці;
- особливості навчального середовища.

Предметом дослідження може бути будь-яка сторона об'єкта дослідження, яка є найбільш важливою для розв'язання поставлених завдань.

Для проведення емпіричного дослідження на уроці історії можуть використовуватися такі методи:

- Спостереження: метод емпіричного дослідження, який передбачає систематичне спостереження за певним явищем або процесом.
- Опитування: метод, який передбачає збір інформації шляхом опитування учасників дослідження.
- Тестування: метод, який передбачає визначення рівня розвитку певних здібностей або характеристик шляхом виконання завдань.
- Анкетування: метод, який передбачає збір інформації шляхом заповнення анкети учасниками дослідження.
- Інтерв'ю: метод, який передбачає збір інформації шляхом проведення бесіди з учасниками дослідження.

Виділивши загальні погляди кількох наукових шкіл з цієї проблеми, можна констатувати основні засади діагностики творчих здібностей.

Творчі здібності стосуються дивергентного мислення, тобто типу мислення, що йде в різних напрямках від проблеми, відштовхуючись від її змісту, тоді як типове для нас – конвергентне мислення – спрямоване на пошук із багатьох рішень єдино вірного. Численні тести вимірювання інтелекту (IQ), що виявляють швидкість і точність знаходження вірного рішення з безлічі можливих, не підходять для вимірювання рівня творчих здібностей.

У процесі діагностики креативність поділяють на вербальну (словесне творче мислення) та невербальну (образотворче творче мислення). Такий поділ став виправданим після виявлення зв'язку зазначених видів творчих здібностей з відповідними факторами інтелекту: образним та вербальним.

Люди, використовуючи у повсякденності переважно конвергентне мислення, звикають вживати слова і образи у певній асоціативній зв'язку коїться з іншими словами, причому стереотипи і шаблони у кожному культурі (соціальної групі) свої і мають визначатися спеціально кожної вибірки піддослідних. Звідси творчий розумовий процес, власне, є формуванням нових смислових асоціацій, величина віддаленості яких від стереотипу може бути виміром здатності до творчості.

Використання різних методик діагностики творчих здібностей дозволило виявити загальні засади їхньої оцінки:

а) індекс продуктивності як відношення числа відповідей до кількості завдань;

б) індекс оригінальності як сума індексів оригінальності (тобто. зворотних величин по відношенню до частоти відповіді у вибірці) окремих відповідей, віднесена до загального числа відповідей;

в) індекс унікальності як відношення кількості унікальних (які не зустрічаються у вибірці) відповідей до загальної їх кількості.

Для підвищення якості тестування творчих здібностей необхідне дотримання основних параметрів освітнього середовища, як:

- відсутність обмеження за часом;
- мінімізація мотивації досягнення;
- відсутність змагальної мотивації та критики дій;
- відсутність у тестовій інструкції жорсткої установки на творчість.

Отже, умови освітнього середовища створюють можливості прояву творчих здібностей.

У той же час низькі результати тестування не свідчать про відсутність творчих здібностей, бо творчі прояви спонтанні та непідвладні довільному регулюванню.

Таким чином, методики діагностики творчих здібностей призначені насамперед для фактичного визначення особистостей у конкретній вибірці на момент тестування.

В даний час для оцінки рівня творчих здібностей і в нашій країні найбільш широко застосовуються тести творчого мислення Торренса, батарея креативних тестів, створена на основі тестів Гілфорда та Торренса та адаптований варіант опитувальника Джонсона, спрямований на оцінку та самооцінку характеристик творчої особистості.

Цим вимогам відповідає набір тестів Вільямса.

Враховуючи все вищезазначене, нами було вирішено застосувати наступні методики:

- «Методика визначення творчих здібностей учнів» (Г. Девіс),
- опитувальник «Визначення типів мислення та рівня творчих здібностей» (Дж. Брунер).

Опис методик:

1. *Опитувальник «Визначення типів мислення та рівня творчих здібностей» Дж. Брунера*

У даному опитувальнику виділяється 4 базові типи мислення: предметне, образне, знакове і символічне мислення. Незалежно від типу мислення людина може охарактеризуватись певним рівнем (творчих здібностей). Профіль мислення, який відображає переважні способи переробки інформації та рівень творчих здібностей, може бути важливою індивідуальною характеристикою людини, що визначає її стиль діяльності, схильності, інтереси та професійну орієнтацію. Опитувальник складається із 75 тверджень.

2. *Діагностика особистісних творчих здібностей Ф Вільямса.*

Ця методика включає 50 питань дозволяє визначити чотири особливості творчої особистості: допитливість (Д), уява (У), складність (С), схильність до ризику (Р).

3. *Методика Г. Девіса (визначення творчих здібностей учнів)*

Методика Г. Девіса призначена для визначення творчих здібностей учнів. Основним методом дослідження є тестування. Методика призначена для підлітків та юнаків 12-17 років. Методика містить 21 питання і проводиться у стандартних умовах навчальних закладів (групова форма тестування).

Процес проведення емпіричного дослідження на уроці історії можна розділити на такі етапи:

1. Підготовка до дослідження: визначення завдань дослідження, об'єкта та предмета дослідження, вибору методів дослідження.
2. Збір даних: проведення спостережень, опитувань, тестування, анкетування, інтерв'ю.
3. Обробка даних: аналіз отриманих даних, визначення їхніх тенденцій і закономірностей.
4. Висновки дослідження: формулювання висновків про стан, тенденції та закономірності розвитку певного явища або процесу.

Аналіз результатів емпіричного дослідження на уроці історії передбачає визначення тенденцій і закономірностей розвитку певного явища або процесу. Для цього можна використовувати статистичний аналіз, який передбачає математичне опрацювання отриманих даних або якісний аналіз, який передбачає аналіз отриманих даних з урахуванням їхнього змісту.

Висновки дослідження повинні бути обґрунтованими та відповідати результатам аналізу отриманих даних. У висновках необхідно відповісти на всі поставлені в дослідженні завдання.

Реалізація емпіричного дослідження на уроці історії вимагає впровадження різноманітних методик та інструментів для збору та обробки даних. Нижче представлені деякі методики, які можна використовувати для розвитку творчих здібностей підлітків:

1. **Анкетування та опитування:**
 - розробка анкети або опитування для учнів, щоб вивчити їхні погляди, відомості та думки про конкретні історичні теми;
 - використання шкали, створеної для оцінки рівня зрозуміння та інтересу до предмету.
2. **Спостереження за учнями:**
 - проведення спостереження за активністю та участю учнів під час уроків історії;
 - фіксація їх реакцій на різні методи викладання та підходи.
3. **Аналіз творчих робіт:**
 - надання учням творчих завдань, такі як написання есе, створення історичних проектів або драматичних вистав;
 - аналіз цих творчих робіт з позицій рівня творчості, дотримання фактів та оригінальності думок.
4. **Групові проекти:**
 - запровадження групових проектів, де учні можуть співпрацювати над вирішенням історичних завдань чи створенням досліджень;
 - спостереження за рольовими функціями, комунікацією та творчістю в групах.
5. **Інтерв'ю та діалог:**
 - за можливістю, організація інтерв'ю із старшими поколіннями (бабусями, дідусями тощо), щоб збирати живі історії та спогади;
 - залучення гостей або істориків для проведення діалогів з учнями під час уроків.
6. **Проекційні техніки:**
 - використання наочних матеріалів: картинок, відеороликів та аудіоматеріалів для створення вражень та асоціацій з історичними подіями;

- створення учнями своїх власних проєкцій та тлумачення подій.
7. **Оцінка знань та рефлексія:**
- використання тестів, квіз та інших форм оцінювання для вимірювання рівня засвоєння матеріалу;
 - здійснення рефлексії під час та після уроків для вивчення вражень учнів.

Слід пам'ятати, що емпіричне дослідження на уроці історії може варіюватися від простих тестів до комплексних проєктів. Важливо підходити до цього творчо та враховувати особливості учнів та педагогічних завдань.

Висновки до другого розділу

У другому розділі роботи представлені особливості організації та здійснення емпіричного дослідження на базі Вознесенської Другої гімназії з дошкільним відділенням та початковою школою Бородінської селищної ради Болградського району Одеської області.

Були визначені логіка та етапи емпіричного дослідження, проведеного в 9 класі Вознесенської Другої гімназії.

У нашому дослідженні взяли участь 26 учнів 7 класу. Усі учасники дослідження належать до підліткового вікового періоду 12 – 13 років. В другому розділі кваліфікаційної роботи обґрунтовано вибір методик реалізації емпіричного дослідження, визначено методики дослідження: «Методика визначення творчих здібностей учнів» (Г. Девіс), методика діагностики особистісних творчих здібностей (Ф. Вільямс) та опитувальник «Визначення типів мислення та рівня творчих здібностей» (Дж. Брунер).

На власному прикладі доведено, що під час використання таких методів роботи з дітьми 7 класу Вознесенської Другої гімназії розвинулись творчі здібності учнів через створення альтернативних версій історичних

подій, підвищився інтерес до предмету через залучення елементів творчості та власної активної діяльності.

РОЗДІЛ III. ПРАКТИЧНІ АСПЕКТИ РОЗВИТКУ ТВОРЧИХ ЗДІБНОСТЕЙ УЧНІВ ПІДЛІТКОВОГО ВІКУ НА УРОКАХ ІСТОРІЇ

3.1. Аналіз результатів емпіричного дослідження

Під час розробки практичних аспектів розвитку здібностей учнів підліткового віку на уроках історії було вивчено типи мислення, рівень творчих здібностей та особливості творчої особистості у підлітків. Це дозволило уявити загальну тенденцію показників творчого розвитку у підлітків.

На рисунку 3.1 подано результати аналізу середнього значення рівня творчих здібностей, виявленого за допомогою методики Г. Девіса (визначення творчих здібностей учнів).

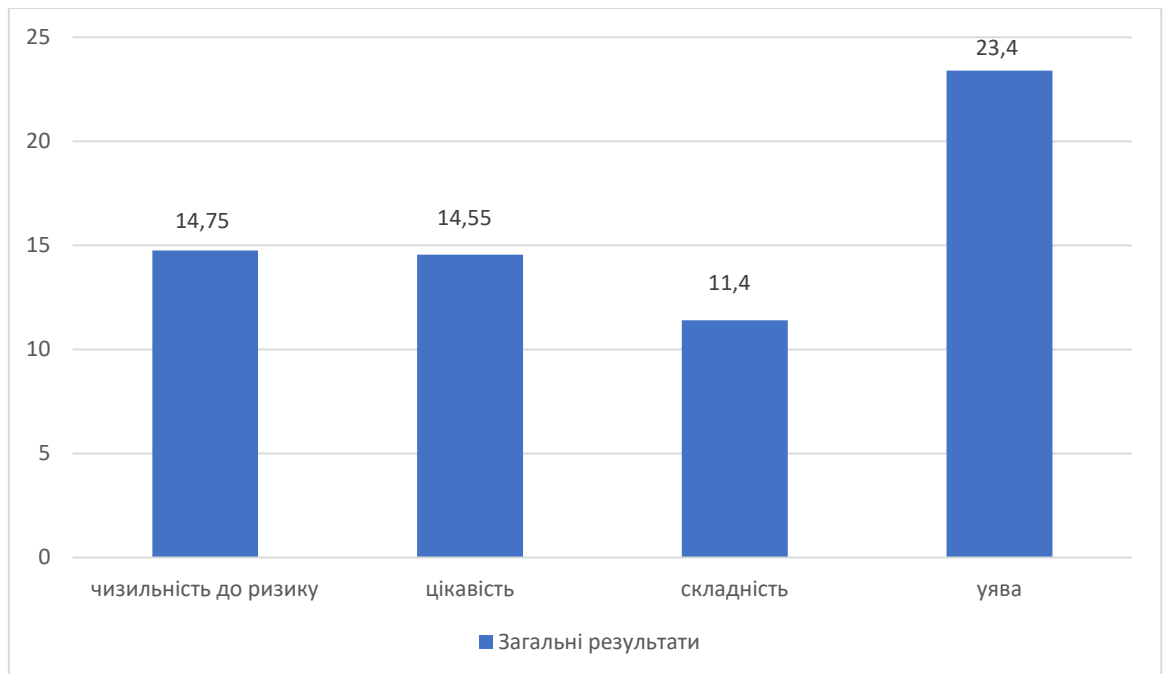

Рис. 3.1 Середній рівень творчих здібностей у вибірці.

Згідно з малюнком, групові показники рівня творчих здібностей у підлітків, що беруть участь у дослідженні, не перевищують середніх значень за методикою.

На рисунку 3.2 подано середні значення особливостей творчої особистості, виявлені за допомогою методики визначення творчих здібностей учнів Г. Девіса.

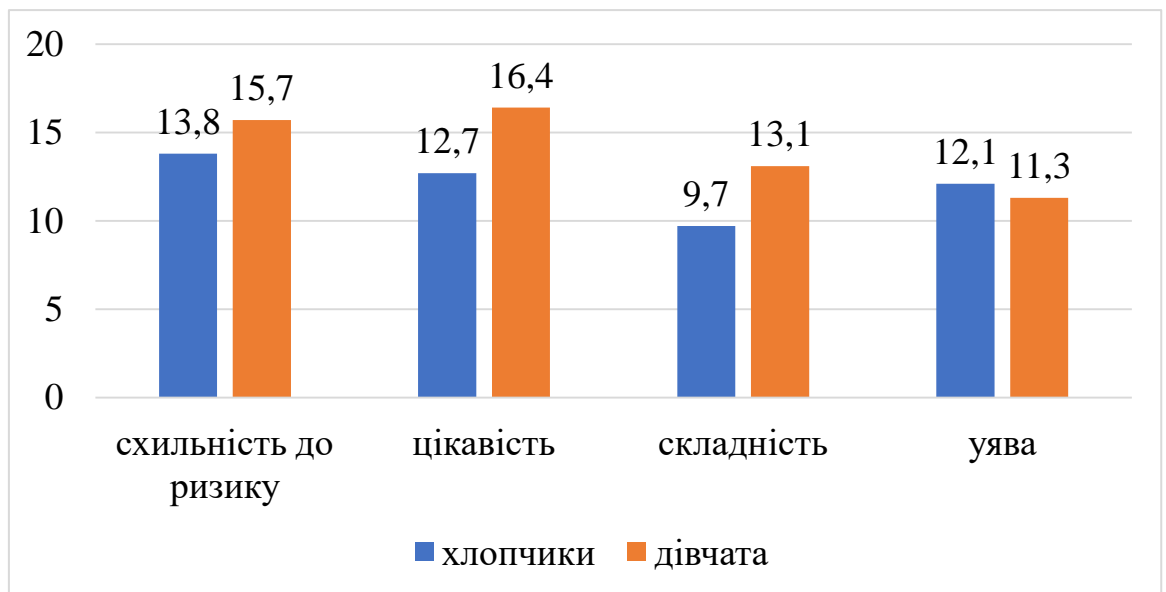

Рис. 3.2. Середні значення показників творчої особи.

Згідно з представленими даними, показники хлопчиків низькі, ніж показники дівчат. Високий рівень таких показників як «Допитливість», «Схильність до ризику» та «Складність» вказують на те, що спостережливість в складних проблемах, виявляють велику допитливість до нового матеріалу, а також схильні до ризику. Такий показник як «Уява» вказує на те, що в обох групах уява розвинена на однаковому рівні.

На рис. 3.3 представлені середні значення чотирьох типів мислення та рівня творчих здібностей, виявлені за допомогою опитувальника «Визначення типів мислення та рівня творчих здібностей (Дж. Брунер).

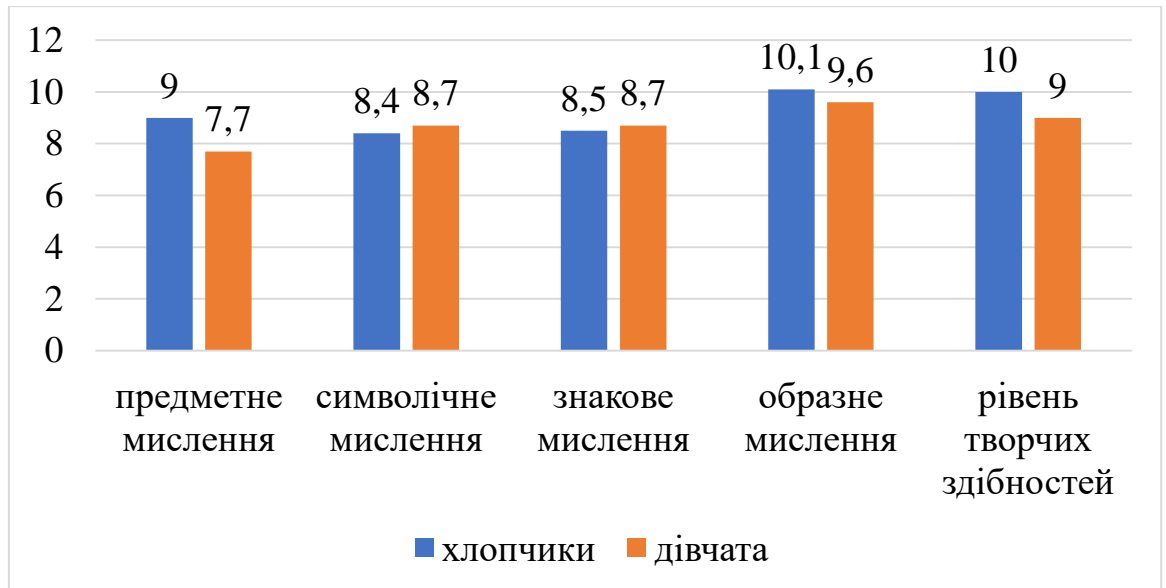

Рис. 3.3. Середні значення типів мислення та рівень творчих здібностей(бали)

Згідно з рисунком 3.3, у досліджуваній вибірці такі шкали як «Предметне мислення», «Символічне мислення», «Знакове мислення» не перевищують середніх значень за методикою (перебувають у межах від 6 до 9 балів). Шкала «Образне мислення» та шкала «Рівень творчих здібностей» має високе значення.

Дані статистичної перевірки дозволяють говорити про те, що після проведення дослідницької роботи розвивальної програми для розвитку творчих здібностей у підлітків, показники творчого розвитку стали вищими, ніж до проведення програми. Статистичні значущі зміни у всіх показниках творчого розвитку дослідження свідчать про постійний пошук нових шляхів (способів) мислення, вивчення нових речей та ідей, вивчення великої кількості книг, картин тощо, для пізнання нового матеріалу.

Також свідчить про розвиток уяви: для вигадування оповідань про місця, які ніколи не бачив, для подання, як інші вирішуватимуть проблему, яку він вирішує сам. Учні здійснюють перетворення інформації з допомогою предметних дій, характерне послідовне виконання дій. Учні

висловлюють готовність створювати нові ідеї, знаходити оригінальні підходи до вирішення поставлених завдань та проблем.

Також слід зазначити значний зсув у спостереженні лише за одним показником «Знакове мислення». Це свідчить про те, що знакове мислення розвивається незалежно від цього.

3.2. Методичні рекомендації з розвитку творчих здібностей учнів підліткового віку на уроках історії

Сучасну ситуацію в теорії та практиці освіти можна охарактеризувати сформованими протиріччями між:

- потребами суспільства у творчих особистостях, здатних систематично, послідовно та якісно вирішувати існуючі проблеми, та недостатньою розробленістю педагогічних засобів та умов, що підвищують ефективність процесу організації творчої діяльності особистості;

- соціальної значимістю розвитку творчих здібностей підлітків та недостатньою розробленістю науково-методичного забезпечення для організації творчої діяльності учнів;

- необхідністю розвитку творчих здібностей підлітків на заняттях та недостатньою розробленістю педагогічних умов організації процесу навчання, орієнтованого на розвиток творчих здібностей підлітків.

Одним із виходів із сформованих протиріч є застосування ТРВЗ-педагогіки. Теорія вирішення винахідницьких завдань розробили групою інженерів під керівництвом М. Лепського . Спочатку ТРВЗ застосовувався лише у техніці, але поступово ця теорія стала застосовуватися й у мистецтві, бізнесі, рекламі, і з 1980 р. — у педагогіці. Ця теорія мала навчити людей мислити нестандартно і знаходити неординарні рішення у різних ситуаціях.

Що ж таке ТРВЗ у педагогіці? Для учнів це зняття бар'єру страху вирішувати проблеми, технологія вирішення проблем. Для педагогів — це технологія, яка замість закликів до проблемного навчання дає інструмент для вирішення проблемних завдань. Чинними інструментами ТРВЗ-педагогіки є генетичний аналіз, алгоритм вирішення проблемних ситуацій (АВПС), комплекс методів розвитку уяви. Генетичний аналіз виявляє зміни, які зазнають системи у процесі їхнього історичного розвитку, та причинно-наслідкові зв'язки між потребами та діяльністю людини та зміною досліджуваних систем. Алгоритм вирішення проблемних ситуацій є чіткою програмою у вигляді універсальної послідовності операцій (кроків) з аналізу проблеми, формулювання протиріччя та пошуку рішення за допомогою логічних, психологічних, інформаційних та інших інструментів. Застосування АВПС у процесі навчального процесу виробляє в учнів своєрідний стиль мислення, основу якого — гнучкість, оригінальність, чутливість до протиріч.

На сьогоднішній день ТРВЗ-педагогіка як інноваційний педагогічний напрямок описано у вигляді системи навчання з спрямованістю на розвиток творчих здібностей особистості. В основі засобів, що використовуються в ТРВЗ-педагогіці, спочатку лежить проблемно-пошуковий метод, що зближує цю технологію з розвиваючим навчанням. Однак при «тризовському» навчанні перед учнями не тільки ставляться проблеми, але пропонуються інструменти для їх вирішення, що допомагає досягти успішності у вирішенні проблемних завдань. Якщо мету ТРВЗ можна коротко визначити як рішення винахідницьких (творчих, відкритих) завдань, то метою ТРВЗ-педагогіки є навчання способів вирішення творчих завдань.

Як засіб системного мислення виступає модель «системний оператор». Як показує досвід, школярі до кінця навчання в середній школі в результаті цілеспрямованої роботи можуть системно описувати

пропонований об'єкт: вміють виділяти його функцію (властивості), розглядати його місце та взаємозв'язок з іншими об'єктами, а також можливість перетворення об'єкта в часі.

До кінця навчання в середній колі учні самостійно користуються прийомом збільшення – зменшення як самої системи, її властивостей, так і її структур; у продуктивній діяльності можуть виробляти фантастичні перетворення об'єкта чи ситуації за допомогою прийому дроблення – об'єднання; знають можливості кожного прийому перетворення часу та вміють ним користуватися до створення творчого продукту; під час складання казки чи історії самостійно використовують прийом навпаки та будують сюжет, виходячи із заданої протилежної характеристики.

Розвиток творчих здібностей у процесі навчання підлітків передбачає використання у навчанні алгоритмічних процедур створення творчих продуктів: твір загадок (методика А. Нестеренко), складання загадок «так-нетка» за літературними творами (методика Т. Сидорчук), вигадкування розповіді на картинці (Методика І. Мурашківської).

На уроках можна використовувати різноманітні прийоми та методи, одним з них є метод розвитку творчих здібностей, який формує загальні навчальні уміння та навички. Діти отримують навички самостійно здобувати знання, працюючи з підручником, картами, статистичним матеріалом, картинами, схемами, проводити спостереження, аналізувати, порівнювати, узагальнювати, контролювати висувати гіпотези, знаходити різноманітні засоби розв'язання проблеми, застосовувати отримані знання при виконанні творчих завдань. Для формування творчих здібностей також використовуються проблемний і дослідницький методи з урахуванням вікових особливостей учнів. Важливу роль відіграє і якісне оцінювання, яке характеризує досягнення, сприяє розвитку бажання надалі оволодівати знаннями, створювати ситуацію успіху.

Також учням дуже подобається розгадувати друдли, анаграми, логгрифи, які чудово розвивають асоціативне мислення, фантазію, сприяють розвитку творчих здібностей. У процесі навчання підлітків для формування в класі атмосфери творчості, захопленості, загальної зацікавленості, яка сприятливо впливає на розвиток творчих здібностей, використовуються наступні прийоми ТРВЗ: модель «Системний ліфт» (М. Гафітулін), вправа «Зроби собі звину» (С. Фаєр), вправа «Ялинка асоціацій» (М. Меєрович, Л. Шрагіна), фантограма (М. Лепський), метод «Морфологічний ящик» (Ф. Цвіккі), гра «Ланцюжок протиріч» (М.Косенко).

Маючи особистий досвід, відзначимо, що суміщення різних прийомів ТРВЗ дає позитивний результат у навчанні. Використання прийомів ТРВЗ робить урок таким, що запам'ятовується, надає йому внутрішню динаміку, тому що в ході такого емоційного уроку включається мимовільна пам'ять, яка допомагає краще, глибше засвоїти матеріал. Підлітки з великим інтересом відвідують заняття, беруть активну участь у роботі класу, практично всі виконують домашні завдання. У них суттєво розширився кругозір, багато хто після занять із посиланнями на казки, фантастичні оповідання стали більше читати. Різноманітність форм, що використовується на уроці та у позаурочний час, створює можливість залучити учнів до посиленої для них творчої діяльності, що є необхідною умовою формування творчих здібностей підлітків. Головна привабливість ТРВЗ-педагогіки у тому, що вона створює передумови як інтелектуального, але й морального розвитку особистості.

Насамкінець хочеться відзначити, що вчитель, який розвиває творчі здібності підлітків, повинен у своїй роботі дотримуватися таких правил:

1. Сприймати учня як особистість, незалежно від цього, що і як він робить, безумовно поважати і приймати його таким, яким він є.

2. Уважно та чуйно ставитися до всіх проявів творчої активності підлітка.

3. Надавати учневі психологічну свободу: свободу вибору, свободу у вираженні своїх почуттів та переживань, у можливості самому приймати рішення.

4. Підвищувати та зміцнювати самооцінки учнів.

Будь-яка діяльність може бути технологією, або творчістю. Все починається з творчої ідеї, а технологією закінчується.

Фахівці у сфері оперативно-розшукової діяльності В. Шендрик та

М. Стацак у своїх працях зазначають, що психотехнологія – це наука про практичне використання психологічних технік управління людьми. Аналізуючи вищезгадані думки фахівців у сфері психології та оперативно-розшукової діяльності, ми приходимо до висновку, що в першому випадку – «діяльність... ефективно вирішення психологічних завдань, ... сукупність прийомів, засобів, методів», у другому випадку – це «наука про використання психологічних технік». На думку багатьох психологів та нейрофізіологів, однією з головних перешкод для розкриття творчого потенціалу людини є стрес. Якщо нервова система людини перебуває у постійній напрузі, то творчі імпульси просто не можуть «пробитися» через потік наших турбот та переживань. Тому, перш ніж взятися за посилену роботу з розвитку творчих здібностей, потрібно розслабитися. Це, до речі, справедливо й у розвиток інтуїції, й інших навичок.

Таким чином, ви зможете відійти від звичних розумових стереотипів та звільнити місце для нових ідей та можливостей. Крім того, ви зможете отримати доступ до внутрішніх ресурсів – станів спокою, натхнення та легкості. Для творчості необхідна певна дистанція (відстороненість від проблеми). Про це писав ще Г. Уоллес у 1926 році. Він виділив чотири стадії творчого мислення:

1. Підготовка – формулювання завдання; спроби її вирішення.

2. Інкубація – тимчасове відволікання від завдання.
3. Осяяння – поява інтуїтивного рішення.
4. Перевірка – випробування та/або реалізація рішення.

Одним із ключів до розкриття творчих здібностей є регулярна практика медитації. Не менш важливою є робота з обмежувачими переконаннями. Оригінальні ідеї не поспішають спадати на думку, де крутяться думки на кшталт: «Я сама посередність», «Куди мені...», «А що подумують інші?» і т.д. Тому необхідно працювати над образом свого мислення. У цьому можуть допомогти афірмації (упіймали обмежуваче переконання – тут же кажіть собі натомість щось позитивне), психотерапія (можна попрацювати з причинами бар'єрів, які ми собі виставляємо), коучинг (формуємо стратегію мислення переможця) тощо.

Мозковий штурм. Автором цього методу є Алекс Осборн. Основний принцип методу у тому, щоб розвести у часі генерацію ідеї та її критику. Кожен учасник висуває будь-які, найбожевільніші ідеї, інші намагаються їх розвивати, а аналіз отриманих рішень проводиться пізніше. Мозковий штурм може також проводитися письмово (брейнрайтинг), коли ідеї записуються на аркуші паперу, який учасники передають один одному, вносячи нові міркування. Ментальні карти (Тоні Бьюзен). На думку автора, творчість тісно пов'язані з пам'яттю, отже, зміцнення пам'яті дозволяє розвивати творчі здібності. У центр листа поміщається ключове поняття, проте асоціації, гідні запам'ятовування, записувати на гілках, що походять від центру. Можна також супроводжувати записи різними малюнками, вирізками із журналів, символами.

У процесі створення ментальної карти може прийти несподіване вирішення питання. Шість капелюхів Едвард де Боно. Методика дозволяє впорядкувати творчий процес за допомогою уявного надягання одного з шести кольорових капелюхів. Так, у білої людина неупереджено аналізує цифри та факти, потім надягає чорну і в усьому шукає негатив. Після цього

настає черга жовтого капелюха – пошуку позитивних сторін проблеми. Одягнувши зелену, людина генерує нові ідеї, а в червоній може дозволити собі емоційні реакції. Зрештою, у синій підбиваються підсумки.

Морфологічний аналіз Автор – Фріц Цвіккі. Пропонується розкласти об'єкт чи ідею на компоненти, вибрати з них кілька суттєвих характеристик, потім змінити їх та спробувати з'єднати знову. У результаті виходить щось нове Синектика. Основне джерело творчості, на думку Вілла ям Гордона, – у пошуку аналогій. Необхідно вибрати об'єкт та намалювати таблицю для його аналогій. У перший стовпець записують усі прямі аналогії, у другий – непрямі (наприклад, заперечення ознак першого стовпця). Потім потрібно зіставити мету, об'єкт та непрямі аналогії. Запропоновані методики допомагають систематизувати творчий процес, виводячи його з низки неконтрольованих, інтуїтивних, майже містичних явищ у розряд зрозумілих алгоритмів дій. Мультиплікація завжди цікавила і буде цікавити людей будь-якого віку, соціального становища та рівня інтелектуального та художнього розвитку – чи то інтерес до неї як до явища мистецтва, як до найнезвичайнішого та фантастичного виду кінематографу чи інтерес до самого феномену одухотворення, можливості «оживляти» статичні малюнки. Багато авторів ототожнюють поняття «анімація» та «мультиплікація». Ця термінологічна неточність з'явилася ще в часи становлення радянської мультиплікаційної школи, і до сьогодні так і не отримала чіткого розмежування, хоча різниця в цих поняттях стає очевидною на початкових етапах аналізу, при зверненні до їхньої етимології. Анімація дослівно означає «пожвавлення», тобто творчий процес наділення створеного образу «душею». А мультиплікація – «множення», «копіювання» – технічний момент у створенні ефекту зображення, що рухається, який створюється завдяки «буферу» пам'яті людського ока.

Мультиплікація – один із найважливіших напрямів у сучасній культурі кіно, завдяки їй у легкій та доступній формі пізнається навколишня дійсність. Мультиплікаційне кіно охоплює всі сфери життя, звертається до різних видів кінематографічного мистецтва; існує документальна, навчальна, плакатна, агітаційна, історична та мистецька мультиплікація. Мультиплікація – це синтетичне мистецтво, в основі якого послідовний ряд спеціально створених і мальованих, мальованих або об'ємно-лялькових образів, що ожили на екрані, зафіксованих на плівці методом покадрової зйомки [45]. Навіть короткочасний досвід мультиплікаційної творчості дає помітний. Граючи в мультфільм, моделюючи, створюючи на екрані свій світ, в якому все визначає лише власну уяву, де будь-яким перетворенням надається повна свобода, підліток одночасно отримує і знання про реальність, в якій він живе. графіку, колір, звук, світло, – людина розвиває здатність до синтезу, вчитися передавати почуття, висловлювати свої думки ясно і в різних формах, фіксуючи при цьому сам їх розвиток, вчитися діяти, спрямовувати особистісну енергію на творчі та творчі цілі [1, с. 20].

Заняття мультиплікацією в ігровій формі органічно поєднують у собі всі найважливіші компоненти – пізнавальні, виховні, навіть соціально-адаптуючі, адже це реальні навички самостійної та колективної діяльності, а головне вони ефективно стимулюють творчий та інтелектуальний потенціал. Очевидно, що образи, народжені його автором, стають яскравим проявом його «Я», його настроїв, почуттів та думок.

Таким чином, мультиплікація, як технологія, тісно пов'язана з образотворчим та декоративно-ужитковим мистецтвом, музикою, літературою, театром, режисурою, кінозйомкою, безпосередньо впливає на розвиток творчих здібностей підлітків.

Ми розробили Програму розвитку творчих здібностей учнів 7-х класів у рамках дисципліни «Історія України».

Мета Програми: розвиток творчих здібностей учнів у рамках дисципліни «Історія України».

Завдання Програми:

- 1) Забезпечення позитивної динаміки розвитку творчих здібностей і учнів (допитливість, схильність до ризику, складність, уяву);
- 2) формування творчого середовища в освітніх організаціях;
- 3) поглиблене вивчення матеріалу, передбаченого робочою програмою дисципліни «Історія України»;
- 4) Забезпечення моніторингу розвитку творчих здібностей учнів 7-х класів у рамках дисципліни «Історія України».

Очікувані результати реалізації програми:

- виявлена об'єктивними засобами виміру позитивна динаміка розвитку творчих здібностей (допитливість, схильність до ризику, складність, уяву);
- теоретична грамотність співробітників освітніх організацій, необхідна успішної реалізації Програми;
- успішне засвоєння учнями знань, умінь, навичок та компетенцій.

В результаті реалізації Програми буде забезпечено:

- впровадження та ефективне використання нових інструментів навчання та розвитку творчих якостей школярів;
- зростання задоволеності учнів та їх батьків процесом навчання та розвитку дітей в освітніх закладах;
- впровадження процедур об'єктивної оцінки та моніторингу розвитку творчих здібностей особистості, що ґрунтуються на сучасному інструментарії їх вимірювання та діагностики.

Ключовим моментом при розробці цієї Програми стало розуміння того, що надмірна завантаженість школярів, обумовлена насиченістю шкільної програми, не дозволяє виділити розвиток творчих здібностей в

окрему дисципліну, отже, Програма розвитку творчих здібностей має бути інтегрована в існуючі дисципліни. У зв'язку з цим розроблена нами Програма розвитку творчих здібностей особистості школярів була інтегрована в шкільний курс історії.

Програма містить завдання, складені на основі:

- методу емпатії. Суть методу полягає в «вживання» учня у стан іншого об'єкта;
- методу гіпотез. Суть даного способу розвитку особистісних творчих здібностей полягає у виконанні учнями завдань, пов'язаних із конструюванням власних версій відповідей на поставлене вчителем питання чи проблемну ситуацію;
- методу «Якби...». Цей метод заснований на складанні опису або виконанні замальовки картини альтернативної реальності;
- Метод символічного бачення. Особливість даного методу полягає у спробі пошуку та побудови учнем зв'язків між об'єктом та його символом. Особливо важливо приділити увагу пояснення та тлумачення учнями створених ними «символів»;
- метод рефлексії. Важливість даного методу виражена головною метою розвитку творчих здібностей і у вмінні користуватися ними усвідомлено. Ця мета досягається за рахунок розуміння учнем суті своєї діяльності, проблем і способів їх вирішення, а також оцінки того, чому він навчився в ході уроку.

Тематика завдань була підібрана відповідно до зразкової робочої програми та поурочно-тематичним плануванням курсу «Історія України»

Завдання, що використовуються у Програмі, можуть бути реалізовані у формі проектів, що передбачає збирання, систематизацію та осмислення великого історичного матеріалу, що зрештою формує компетенції дослідницької діяльності поряд з розвитком творчих якостей.

Важливим моментом реалізації Програми є регулярне проведення вимірювань рівня розвитку творчих якостей особистості. Проведення регулярних вимірів дозволяє вчасно коригувати навчальний процес, домагаючись отримання високих результатів.

Для оцінки якості розробленої Програми було проведено моніторинг рівня розвитку творчих здібностей: «уяву», «схильність до ризику», «цікавість до вирішення складних завдань» та «допитливість» у школярів.

Метою моніторингу стало вимірювання на лінійній шкалі рівня розвитку творчих здібностей у школярів як до, так і після реалізації Програми та проведення багатофакторного дисперсійного аналізу ефективності розробленої Програми формування творчих здібностей.

Представлена Програма розвитку творчих здібностей учнів у межах дисципліни «Історія древнього світу» дозволяє ефективно вирішувати поставлені перед нею завдання. Якості Програми були підтверджені моніторингом, під час якого було виявлено позитивну динаміку розвитку таких аспектів творчих здібностей, як «допитливість», «уяву», «цікавість до вирішення складних завдань», а також виражений позитивний ефект на розвиток творчих здібностей у дівчаток. Крім того, сильною стороною представленої Програми є її інтегрованість у дисципліну «Історія Стародавнього світу», що дозволяє уникнути додаткового навантаження на учнів.

Отже, захоплююча гра на уроках історії – це активна форма навчальної діяльності, в якій конкретна ситуація моделює минуле або сучасне людей, які опиняються в історичній грі «живими» та діючими. Мета гри – створити ігровий стан, специфічне емоційне ставлення суб'єкта до історичної реальності [1, с. 24].

Особливостями гри для середнього шкільного віку є орієнтація на комунікативну діяльність, на самоствердження щодо суспільства. Гра використовувалася як метод навчання з давніх-давен – це особливе

заняття, властиве людині на всіх етапах її життя. Уявіть, що урок відбувається таким чином, щоб учні могли уявити все, про що вони говорять. Урок, схожий на збірку оповідань, набагато цікавіший і набагато легше запам'ятовується. Тепер проаналізуємо основні підходи до організації уроків історії за допомогою гри щодо загальної історії [1, с. 39].

1. Історична повість. Ігровий прийом, який можна включити до уроку: «Як древні художники малювали свої печери за допомогою вугілля та глини...», «Як була завойована Троя...», «Як виникла релігія у древніх греків...», «Як прийшов до влади Цезар...». Вивчаючи більшість тем з історії України у 6-7 класах, можна знайти матеріал, який стане основою для «історичних повістей».

2. Наступним методом проведення цікавих уроків загальної історії є сюжетні ігри, засновані на зовнішніх (суворих) правилах («невідправлені депеші», розшифрування ієрогліфів, пошук помилки професора Головотяпова тощо). Наприклад, гра «Реставрація» («Зашифрований текст»).

Можна запропонувати учням уявити себе в ролі працівника архіву і відновити старий текст на аркуші, що почорніло від вологи, пролитого або вицвілого чорнила, розшифрувати текст, в якому деякі слова скорочені, деякі опущені, немає крапок або ком.

3. Наступна гра, яка привернула нашу увагу, – це історичне бінго. З її допомогою можна закріплювати словниковий запас та знання історичної термінології школярів. У школярів є домашнє завдання – заповнити картку з історичними поняттями. Терміни, які використовуються у грі, обговорюються з дітьми. Визначення написані на готових картках, але терміни не вказані. Дитина виймає кожну картку, читає визначення, розпізнає та називає термін (ареопаг, архонт, демос, аристократ, ілот, поліс, хітон та ін.). Ті, хто має таке слово, закреслюють його на картці. Той, хто навчається, який дав правильну відповідь, отримає жетон. Гра

закінчується після того, як один учнів закреслив усі слова на картці. Потім підраховується кількість балів, що визначається переможцем.

4. Гра «Історичні перекрутки». Вона допомагає запам'ятовувати крилаті висловлювання, працювати над розвитком мови. Діти повинні вгадати знайоме, зашифроване вираз. Кожному слову у виразі надається зворотний зміст. Наприклад: «Картопля дружби» – «Яблуко розбрату», «Мікенська зебра» – «Троянський кінь» тощо.

Проаналізувавши організацію ігрової діяльності щодо загальної історії у 5-6 класах, ми дійшли таких висновків:

1. Гра є сильним стимулом на навчання, позитивним чином впливає мотивацію учнів.

2. У грі активізуються психічні процеси гравців: увага, сприйняття, мислення та ін.

3. Гра за своєю природою емоційна і тому може оживити навіть саму суху інформацію (історичні дані) і зробити її яскравою і незабутньою.

4. До гри можна залучити будь-якого учня. Це активна форма діяльності, яка протидіє пасивному слуханню чи читанню. Під час гри інтелектуально пасивний учень здатний виконувати багато завдань, які йому абсолютно недоступні у звичайній навчальній ситуації.

5. Гра створює особливі умови, у яких може розвиватися творчість. Їхня суть полягає у спілкуванні «на рівних», де зникає сором'язливість, виникає відчуття – «Я теж можу це зробити». У гри органічно є когнітивне завдання. Через гру учень може самостійно здійснювати пошук знань.

6. За допомогою гри під час уроків історії здійснюється освітній процес. У грі «саме набуття знань характеризується новою та унікальною умовою консолідації однолітків, набуттям інтересу та поваги, а також «пошуком себе».

У сучасному світі головною цінністю є не природні ресурси, а людський капітал. Саме від його якості залежить успішність держави та її

економіки на міжнародній арені. Якість людського капіталу залежить від багатьох факторів, одним з яких є освіта. Будучи соціальним ліфтом, освіта багато в чому визначає те місце, яке людина зможе зайняти у суспільстві. Якість, освіти своєю чергою, визначається тим, якою мірою воно задовольняє потреби суспільства, індивідуума й економіки. Сучасний ринок праці потребує творчої людини, людини – творця, здатного генерувати і втілювати в реальність інноваційні ідеї. Саме таку людину і мають виховувати освітні заклади. Американський психолог А. Маслоу у своїх працях вказував на те, що творчі здібності доступні кожному, але в міру дорослішання більшість з нас втрачають їх під дією виховання та освіти [1]. Дане твердження вказує на назрілу необхідність внесення змін до методики викладання з метою збереження та розвитку творчих здібностей і як соціально-корисної якості особистості.

Аналізуючи праці Дж. Гілфорда, Є. Торренса, В. Дружінін, присвячених вирішенню цього завдання, можна сформулювати основні принципи, в рамках яких має відбуватися освітній процес:

- створення умов для прояву творчих здібностей: відсутність критики; заохочення нестандартних ідей та поведінки; відсутність рамок, обмежень та стандартів творчої діяльності;
- організація емоційної залученості учнів;
- забезпечення регулярної практики та вправ з метою розвитку творчих здібностей;
- наявність позитивного зразка нестандартної поведінки.

У рамках наведених вище принципів, з метою розвитку творчих здібностей, під час уроків повинні застосовуватися поруч із традиційними особливі методи навчання. Найбільш показовими їх формування творчих здібностей особистості є: метод емпатії, метод гіпотез, метод «Якби...», метод символічного бачення, метод рефлексії. Для наочності розглянемо суть даних методів та приклади завдань з історії на їх основі.

Метод емпатії (вживання). Суть методу полягає в «вживання» учня в стан іншого об'єкта. Як приклад було розроблено таке завдання.

Метод гіпотез. Суть даного способу розвитку особистісних творчих здібностей полягає у виконанні учнями завдань, пов'язаних з конструюванням власних версій відповідей на підняте вчителем питання або проблемну ситуацію. У ході виконання завдання учні вибирають підстави для власної версії, пропонують свою думку на проблему, використовують різноплановий підхід до конструювання власних методик. Наступним кроком є процес найбільш повного та чіткого формулювання відповідей на питання на основі логічних висновків та інтуїції. Розглянемо завдання з урахуванням даного методу.

Завдання № 2. Середньовічні епохи неможливо уявити без лицарства, а лицарство неможливо уявити без замків і фортець. Талановиті зодчі того часу намагалися продумувати будову цих споруд до дрібниць. На малюнках перед вами представлені фотографії середньовічних гвинтових сходів. Майже всі вони мають одну особливість – вони закручені за годинниковою стрілкою. Дайте розгорнуту відповідь, з якою метою на вашу думку це зроблено?

Метод «Якби...». Даний метод заснований на завданні, пов'язаному зі складанням опису або виконанням замальовки картини альтернативної реальності.

Завдання № 3. Уявіть, що Карл Мартелл у битві при Пуатьє, що сталася 732 року, програв. Арабське військо, не зустрівши гідного опору, захоплює одну європейську країну за іншою. Який вплив на подальшу долю нашої цивілізації справила б ця подія? Свою відповідь викладіть у вигляді міні-твору.

Спосіб символічного бачення. Оточуючі людину з його народження символи, можуть у ролі способу розуміння реальності і спостереження неї. Особливість даного методу полягає у спробі пошуку та побудови учнем

зв'язків між об'єктом та його символом. Особливо важливо приділити увагу пояснення та тлумачення учнями створених ними символів. Приклад використання цього методу представлений у завданні № 4.

Завдання № 4. Люди здавна намагалися висловити навколишній світ і події, що відбуваються з ними за допомогою образів і знаків. Так первісні люди з допомогою зображення певного звіра намагалися висловити його якості: силу, спритність, хоробрість. Ця традиція існувала у багатьох народів. Так англійський король, Річард I, за виявлену хоробрість і шляхетність отримав прізвисько «Левове серце».

А яким чином, символом чи знаком ви могли б охарактеризувати російського князя Ярослава Володимировича, також відомого як Ярослав Мудрий, Олександра Македонського, Дмитрія Донського, київського князя Володимира Святославовича, який увійшов до історії хрестителем? Відповідь на запитання висловіть за допомогою малюнку або слівного пояснення до нього. Завдання буде вважатися виконаним, якщо знак або образ буде найповніше передавати риси характеру чи вчинки людини.

Метод рефлексії. Важливість методу у вмінні користуватися усвідомлено творчими здібностями. Ця мета досягається за рахунок розуміння учнем суті своєї діяльності, проблем і способів їх вирішення, а також оцінки того, чому він навчився в ході уроку. За допомогою цього методу доцільно завершувати урок.

Здатність до творчості – це характеристика особистості обумовлена багатьма аспектами.

У зв'язку з цим необхідно розуміти, що описані вище методи розвитку творчих здібностей не є універсальними, кожен з них відповідає за одну або групу здібностей, але не може охопити весь спектр якостей. Так, метод емпатії найкраще підходить для розвитку якостей «допитливість» та «уяву», метод гіпотез – «складності» та «схильності до ризику», методи «Якби...» та символічного бачення дозволяють розвивати

«уяву» та «складність », а метод рефлексії найкраще підходить до роботи над «складністю».

Висновки до третього розділу

У третьому розділі роботи були проаналізовані практичні аспекти розвитку творчих здібностей учнів підліткового віку на уроках історії.

Приведено аналіз результатів емпіричного дослідження. Виділили, що після проведення з експериментальною групою розвиваючої програми для розвитку творчих здібностей у підлітків, показники творчого розвитку стали вищими, ніж до проведення програми. Статистичні значущі зміни у всіх показниках творчого розвитку експериментальної групи свідчать про постійний пошук нових шляхів (способів) мислення, вивчення нових речей та ідей, вивчення великої кількості книг, картин тощо, для пізнання нового матеріалу. Також свідчить про розвиток уяви: для вигадування оповідань про місця, які ніколи не бачив, для подання, як інші вирішуватимуть проблему, яку він вирішує сам. Учні здійснюють перетворення інформації з допомогою предметних дій, характерне послідовне виконання дій. Учні висловлюють готовність створювати нові ідеї, знаходити оригінальні підходи до вирішення поставлених завдань та проблем. Також слід зазначити значний зсув у контрольній групі лише за одним показником «Знакове мислення». Це свідчить про те, що знакове мислення розвивається незалежно від цього, проводиться експеримент чи ні.

Визначені методичні рекомендації з розвитку творчих здібностей учнів підліткового віку на уроках історії. Окреслено, що важливим моментом реалізації Програми є регулярне проведення вимірювань рівня розвитку творчих здібностей особистості. Проведення регулярних вимірів дозволяє вчасно коригувати навчальний процес, домагаючись отримання високих результатів.

Для оцінки якості розробленої Програми було проведено моніторинг рівня розвитку творчих здібностей: «уяву», «схильність до ризику», «цікавість до вирішення складних завдань» та «допитливість» у школярів.

Метою моніторингу стало:

- вимірювання на лінійній шкалі рівня розвитку творчих здібностей у школярів як до, так і після реалізації Програми;
- проведення багатофакторного дисперсійного аналізу ефективності розробленої Програми формування творчих здібностей.

Представлена Програма розвитку творчих здібностей учнів у межах дисципліни «Історія древнього світу» дозволяє ефективно вирішувати поставлені перед нею завдання. Якості Програми були підтверджені моніторингом, під час якого було виявлено позитивну динаміку розвитку таких аспектів творчих здібностей, як «допитливість», «уяву», «цікавість до вирішення складних завдань», а також виражений позитивний ефект на розвиток творчих здібностей у дівчаток. Крім того, сильною стороною представленої Програми є її інтегрованість у дисципліні «Історія Стародавнього світу», що дозволяє уникнути додаткового навантаження на учнів.

ВИСНОВКИ

У кваліфікаційній роботі були описані особливості розвитку творчих здібностей учнів підліткового віку на уроках історії.

У першому розділі були описані теоретичні аспекти розвитку творчих здібностей учнів підліткового віку на уроках історії.

Розкрито творчі здібності в педагогіці. В результаті реалізації активних форм під час уроків акцент робиться на пріоритетних моментах: вільно відвідуємо учня та вчителя; створення педагогом сприятливих умов для розвитку мотивації та дослідницької діяльності учнів; виникнення помірного емоційного фону, що відрізняється чуттєвим сприйняттям матеріалу.

Виділені особливості розвитку творчих здібностей учнів підліткового віку на уроках історії. Підліткам під час уроків історії пропонуються такі творчі завдання: «Висвітли історичну подію за допомогою прийомів фантазування»; «Придумай історичну метафору за алгоритмом»; «Придумай нового героя, який змінив перебіг історичної події»; «Напиши вірш, казку, що описує історичну особистість чи подію»; «Створи декорації для історичної вистави» тощо. Організуюючи особистісно-діяльнісну взаємодію педагога та підлітків у процесі творчої діяльності, необхідно поєднувати колективну та індивідуальну форму роботи. Це дає підліткам можливість обміну досвідом при постановці завдань, створює перспективи особистісного зростання та виходу на новий творчий рівень, і навіть сприяє демонстрації нових варіантів вирішення завдань у межах колективної проблеми. Для розвитку творчих здібностей учнів під час уроків історії можна використовувати такі технології: технологія евристичного навчання, технологія розвитку критичного мислення, технологія дебатів.

У другому розділі роботи були приведені особливості організації та здійснення емпіричного дослідження на базі Вознесенської Другої гімназії з дошкільним відділенням та початковою школою Бородінської селищної ради Болградського району Одеської області.

Були визначені логіка та етапи дослідження. У нашому дослідженні взяли участь 26 учнів Вознесенської гімназії. З них 14 осіб жіночої статі, 12 осіб – чоловічої статі. Усі учасники досліду належать до вікового періоду 12 – 13 років. Визначили, що дослідження проходитиме у три етапи.

Нами обґрунтовано вибір методик реалізації емпіричного дослідження. Визначено методики дослідження: «Методика визначення творчих здібностей учнів» (Г. Девіс), «Діагностика особистісних творчих здібностей (Ф. Вільямса)» та опитувальник «Визначення типів мислення та рівня творчих здібностей (Дж. Брунер). Вибірка була поділена на експериментальну та контрольну групи. Вибірка є однорідною за такими ознаками: вік, освіта (загальна школа; 7 клас навчання).

У третьому розділі роботи були проаналізовані практичні аспекти розвитку творчих здібностей учнів підліткового віку на уроках історії.

Приведено аналіз результатів емпіричного дослідження. Виділили, що після проведення дослідження розвиваючої програми для розвитку творчих здібностей у підлітків, показники творчого розвитку стали вищими, ніж до проведення програми. Статистичні значущі зміни у всіх показниках творчого розвитку свідчать про постійний пошук нових шляхів (способів) мислення, вивчення нових речей та ідей, вивчення великої кількості книг, картин тощо, для пізнання нового матеріалу. Також свідчить про розвиток уяви: для вигадування оповідань про місця, які ніколи не бачив, для подання, як інші вирішуватимуть проблему, яку він вирішує сам. Учні здійснюють перетворення інформації з допомогою предметних дій, характерне послідовне виконання дій. Учні висловлюють

готовність створювати нові ідеї, знаходити оригінальні підходи до вирішення поставлених завдань та проблем. Також слід зазначити значний зсув у дослідженні лише за одним показником «Знакове мислення». Це свідчить про те, що знакове мислення розвивається незалежно від цього, проводиться дослідницька робота чи ні.

Визначені методичні рекомендації з розвитку творчих здібностей учнів підліткового віку на уроках історії. Окреслено, що важливим моментом реалізації Програми є регулярне проведення вимірювань рівня розвитку творчих здібностей особистості. Проведення регулярних вимірів дозволяє вчасно коригувати навчальний процес, домагаючись отримання високих результатів.

Для оцінки якості розробленої Програми було проведено моніторинг рівня розвитку творчих здібностей : «уяву», «схильність до ризику», «цікавість до вирішення складних завдань» та «допитливість» у школярів.

Метою моніторингу стало:

- Вимірювання на лінійній шкалі рівня розвитку творчих здібностей у школярів як до, так і після реалізації Програми;
- Проведення багатофакторного дисперсійного аналізу ефективності розробленої Програми формування творчих здібностей.

Представлена Програма розвитку творчих здібностей і особистості учнів у межах дисципліни «Історія древнього світу» дозволяє ефективно вирішувати поставлені перед нею завдання. Якості Програми були підтверджені моніторингом, під час якого було виявлено позитивну динаміку розвитку таких творчих здібностей особистості, як «допитливість», «уяву», «цікавість до вирішення складних завдань», а також виражений позитивний ефект на розвиток аспектів творчих здібностей у дівчаток. Крім того, сильною стороною представленої Програми є її інтегрованість у дисципліні «Історії України», що дозволяє уникнути додаткового навантаження на учнів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- 1.Алексеева Л. В. До питання, яким має бути урок історії в контексті вимог державного стандарту освіти. *Світ науки. Педагогіка та психологія*. 2016. №5. С.3-10.
- 2.Баханов К. О. Професійний довідник вчителя історії. Харків : Основа, 2011. С.239 .
- 3.Біляковська О. О. Професійна компетентність учителя як складова ефективної педагогічної діяльності // Науковий вісник Мелітопольського державного педагогічного університету. *Педагогіка*. Мелітополь, 2012. Вип. 7. С. 229-234.
- 4.Бех І. Д. Компонентна модель сходження зростаючої особистості до духовних цінностей. Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді: зб. наук. праць. Інститут проблем виховання НАПН України. Київ, 2017. С. 6-20.
- 5.Бех І. Д. Концепція «Я-центрованого» духовно-розвивального виховання: парадигмальні ознаки. *Методист*. 2016. № 7 (5). С. 64-70.
- 6.Бех І. Д. Особистість на шляху до духовних цінностей : монографія. Київ - Чернівці : «Букрек», 2018. С.320 .
- 7.Бібік Н. М. Переваги і ризики запровадження компетентісного підходу в шкільній освіті. *Український педагогічний журнал*. 2015. Том 1. С. 47-58.
- 8.Биць М. М. Активізація творчих здібностей учнів на уроках історії та правознавства. URL: <https://dorobok.edu.vn.ua/article/view/656> (дата звернення: 01.12.2023).
- 9.Вашкевич В. М. Гілея: науковий вісник. Київ, «Видавництво «Гілея», 2016. Вип. 108 (5).С. 316 .
- 10.Великий тлумачний словник сучасної української мови/укл. О. Єрошенко Донецьк : ТОВ «Глорія Трейд», 2012.С. 864 .

11. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. К., Ірпінь : ВТФ «Перун», 2007. С. 1736 .
12. Гавриш М. Д. Творчість на кожному уроці // Відкритий урок: розробки, технології, досвід. 2010. № 4. С. 54-58.
13. Гребенєв І. В., Лебедева О. В. Реалізація вимог та методична майстерність вчителя. *Педагогіка*. 2016. №6. С. 72-79.
14. Гурець Н.Т. Педагогічні умови розвитку творчої активності молодших школярів у гуртковій роботі. Харків, 2004. - С.25 .
15. Демченко О.П. Творча самореалізація молодших школярів з проявами обдарованості в умовах дозвілєвої діяльності. Обдаровані діти - скарб нації : матеріали Міжнародної науково-практичної онлайн конференції (м. Київ, 8-11 грудня 2020 року). - Київ : Інститут обдарованої дитини НАПН України, 2020. С. 111-117.
16. Демченко О. Розвиток творчих здібностей майбутніх педагогів обдарованих дітей під час практичних занять / О.Демченко. Збірник тез II Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції «II Шкловські читання «Проблеми сучасних природничо-математичних наук та методик їх викладання» (28-29 жовтня 2020 р.). Глухів, 2020. С. 221-222.
17. Десятов Д. Л. Використання наочності як засобу формування предметних компетентностей учнів на уроках історії // Наукові записки. *Серія: Педагогічні науки*. 2011. Вип. 88. С.84 .
18. Добржанський О. А. Інноваційний формат сучасного уроку з історії: методичні рекомендації. Чернівці: Технодрук, 2021. С.32 .
19. Доценко С. О. Розвиток творчих здібностей учнів початкових класів засобами винахідницьких задач. *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах*. 2016. Вип. 51. С. 359-367.
20. Доценко С. Розвиток творчих здібностей учнів початкової школи у процесі вивчення предметів природничо-математичного циклу

(теоретичні та методологічні засади) : монографія. Харків : «Мітра», 2018. С. 380 .

21.Дубасенюк О. А. Становлення системи базових знань з педагогіки в історії вітчизняної та зарубіжної педагогіки. *Професійна педагогічна освіта: становлення і розвиток педагогічного знання : монографія.* Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2014. С. 44-107.

22.Іванова Н. І. Застосування умовно-графічної наочності на уроках історії як метод навчання. К.: Педагогічна думка, 2012. № 24. С. 14-17.

23.Карпенко Н. А. Зміст та структура творчого потенціалу особистості // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Львів : Львів ДУВС, 2014. Вип. 1. С. 52-65.

24.Калошин В. Ф. Педагогіка успіху: стратегія радісного навчання. Київ : «Основа», 2013. С.65.

25.Карпенко Н. А. Психологія творчості: навч. посібник. Львів : Львів ДУВС, 2016. С.156 .

26.Карпенко В. В. Психологічні засоби стимуляції творчості // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Львів : Львів ДУВС, 2010. Вип. 2. С. 66-79.

27.Ковальова Т. В. Підвищення зацікавленості та розвиток креативного мислення учнів на уроках історії, правознавства та суспільствознавчих дисциплін через використання ефективних інтерактивних технологій. URL: <http://dkrkm.org.ua/cache/2019-2020/konf/SP2.pdf> (дата звернення: 01.12.2023).

28.Кохан Л. Б. Особливості використання наочних засобів навчання в процесі вивчення гуманітарних дисциплін // Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школі. 2016. Вип. 48. С. 161-167.

29.Магсумов Т. А. Рефлексія сучасного уроку історії з вимогам освітніх стандартів. *Проблеми та розвиток освіти.* 2016. №40. С.4-12.

30.Методика організації роботи учнів з таблицями. URL: <https://www.historyua.com/2018/09/24/metodyka-organizatsiyi-roboty-uchniv-z-tablytsyamy/> (дата звернення: 29.11.2023).

31.Міщиха Л. П. Творчий потенціал у період пізньої дорослості: монографія. Івано-Франківськ : Місто НВ, 2014. С.400 .

32.Муляр О. В., Василенко Н. П. Використання дискусійних методів на уроках історії як спосіб виховання толерантності учнів. *Педагогічний дискурс*. Випуск 16, 2014. С. 124-127.

33.Парфілова, С. Л. Розвиток творчих здібностей школярів на уроках української мови та літературного читання . *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології : науковий журнал / МОН України, Сумський держ. пед. ун-т ім. А. С. Макаренка ; [редкол.: А. А. Сбруєва, М. А. Бойченко, О. Є. Антонова та ін.]*. Суми : Сумський ДПУ ім. А. С. Макаренка, 2019. № 9 (93). С. 98-108.

34.Пишко О. Л. Інтерактивні методи навчання як спосіб розвитку творчих здібностей учнів на уроках історії та правознавства.URL: https://www.narodnaosvita.kiev.ua/?page_id-2257 (дата звернення: 12.12.2023).

35.Подшивалова І. І. Використання відеофрагментів як засобу мотивації учнів до навчання на уроках історії // *Таврійський вісник освіти*. 2016. №1. С. 226-230.

36.Помазков В. В. Проектування сучасного уроку з урахуванням вимог федеральних державних освітніх стандартів. *Муниципальна освіта: інновації та експеримент*. 2013. №1. С.8-18.

37.Пометун О. І., Гупан Н. М., Власов В. С. Компетентнісно орієнтована методика навчання історії в основній школі : методичний посібник. Київ : ТОВ «КОНВІ ПРІНТ», 2018.С. 208 .

38.Протас О. Л. Розвиток творчих здібностей учнів в умовах загальноосвітнього навчального закладу. *Освіта та розвиток обдарованої особистості*. 2014. № 3. С. 26-29.

39.Ракова Н. А.. Педагогіка сучасної школи: Навчально-методичний посібник. Вітебськ, Видавництво УО «ВДУ ім. П. М. Машерова». 2009. С.215 .

40.Роговенко М. М. Аналіз, синтез, порівняння конструюючи елементи творчого мислення старшокласників на уроках історії. *Наука і сучасність: Збірник наукових праць Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова*. К., НПУ імені М. П. Драгоманова, 2004. Том 46. С. 88-95.

41.Роговенко М. М. Застосування модульної технології навчання для розвитку творчих здібностей учнів на уроках історії. *Наука і сучасність: Збірник наукових праць Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова*. К., НПУ імені М.П. Драгоманова, 2005. Том 51. С. 46-52.

42.Роговенко М. М. Розвиток інтелектуально-логічного та інтелектуально-евристичного компонентів творчих здібностей старшокласників на уроках історії // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. *Творча особистість учителя: проблеми теорії і практики: Збірник наукових праць*. К.: НПУ, 2004. Вип. 2 (12). С. 130-132.

43.Розвиток творчої особистості на уроках історії. URL: https://uahistory.co/journal/7-8_13/8.html (дата звернення: 09.12.2023).

44.Романовський О. Г. Педагогіка успіху: її сутність і основні напрями вивчення. URL: https://www.kpi.kharkov.ua/archive/%D0%9D%D0%B0%D1%83%D0%BA%D0%BE%D0%B2%D0%B0_%D0%BF%D0%B5%D1

%80%D1%96%D0%BE%D0%B4%D0%B8%D0%BA%D0%B0/Tipuss/2011_2/Roman.pdf (дата звернення: 10.12.2023).

45.Титаренко Т. М. Сучасна психологія особистості. 2-е вид. Київ: Каравела, 2013. С.372 .

46.Умарова Д. З. Основні дидактичні вимоги, що висуваються до сучасного уроку. *Проблеми педагогіки*. 2019. №3 (42). С.12-22.

47.Фортова Л. К., Юдіна А. М. Сучасні підходи до освітніх практик у тих цифрового простору. *Світ науки, культури, освіти*. 2020. № 2 (81). С. 203-207.

48.Фортова Л. К., Юдіна А. М., Євсюкова Н. І. До питання розвитку духовності молоді у сучасних реаліях суспільства. *Сумський науковий вісник*. 2020. Т. 9, № 1 (30). С. 289 -292.

49.Фортова Л. К., Юдіна А. М., Муравйов А. В. До питання про виховання у ХХІ столітті. *Школа майбутнього*. 2020. № 2. С. 272-279.

50.Фортова Л. К., Юдіна А. М., Овчинніков О. М. Позитивні та негативні сторони цифрової освіти. *Модернізація: пріоритети, проблеми, рішення: матеріали ХІХ Національної наукової конференції з міжнародною участю*. Щорічник. Київ, 2020. Випуск 3, Ч. 1. С. 751-753.

51.Фортова Л. К., Юдіна А. М., Філімонова М. В. Духовно-моральне виховання у соціокультурному аспекті підлітково-молодіжного сегмента. *Вісник державного університету. Серія: Педагогічні та психологічні науки*. 2019. № 38 (57). С. 131 -136.

52.Шаріпова Т. В. Впровадження інноваційних технологій на уроках історії, як чинник створення оптимальних умов розвитку для особистості. URL: <http://fel2005.dp.ua/docs/blog/09/028.pdf> (дата звернення: 29.11.2023).

53.Шелестова Л. В. Дослідження процесу розвитку творчих здібностей старшокласників у практиці профільного навчання. *Педагогічні інновації: ідеї, реалії, перспективи*. Київ, 2018. Вип. 1. С. 22-33.

54.Шелестова Л. В. Зміст навчання як чинник розвитку творчих здібностей учнів старшої школи. URL: https://lib.iitta.gov.ua/720668/1/ShLV_Uman_pd_2020-05-22_.pdf (дата звернення: 09.12.2023).

55.Шелестова Л. В. Розвиток творчих здібностей учнів підліткового віку в процесі вивчення гуманітарних предметів (інтелектуально-евристичний компонент) : дис... канд. пед. наук: 13.00.01 / Шелестова Людмила Володимирівна. К., 1998. С.222 .

56.Шеремет М. С. Педагогічний потенціал історичної дисципліни в творчому розвитку учнів загальноосвітніх навчальних закладів: інтегративний підхід / Історія в сучасній школі. 2013. Вип. № 11. С. 40-44.

57.Юдіна А. М. Віртуалізація інформаційно-комунікативного освітнього середовища. *Світ науки культури та освіти*. 2019. № 3 (76). С. 151-153.

58.Юдіна А. М., Проніна А. А. Психолого-педагогічний підхід до вивчення соціальної активності молоді. *Перспективи науки 2020*. № 4 (126). С.216-218.

59.Яковенко Г. Г. Методика навчання історії: навчально-методичний посібник. Харків: Видавництво ХНАДУ, 2017. С.324 .